

Moralno opravdanje terorizma u anarhističkom pokretu

Seke, Karlo

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Libertas International University / Libertas međunarodno sveučilište**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:223:303875>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-12**

Repository / Repozitorij:

[Digital repository of the Libertas International University](#)

**LIBERTAS MEĐUNARODNO SVEUČILIŠTE
ZAGREB**

Karlo Seke

**MORALNO OPRAVDANJE TERORIZMA U
ANARHISTIČKOM POKRETU**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, veljača 2021.

**LIBERTAS MEĐUNARODNO SVEUČILIŠTE
ZAGREB**

DIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ MEĐUNARODNIH ODNOSA I DIPLOMACIJE

**MORALNO OPRAVDANJE TERORIZMA U
ANARHISTIČKOM POKRETU**

**KANDIDAT: Karlo Seke
MENTOR: doc. dr. sc. Stipe Buzar**

Zagreb, veljača 2021.

Sažetak

Suvremene rasprave o etici terorizma uglavnom su usmjerene na analizu terorističkih djela počinjenih u dvadesetom i dvadeset i prvom stoljeću, ignorirajući ili pak smještajući anarhistički terorizam pod „kišobran“ revolucionarnog nasilja. Predmet je ovog rada moralna analiza terorizma koji su počinili anarhisti od 1890. do 1920. godine. Prvi dio rada analizirat će teorijsku podlogu anarhizma ne bismo li ukazali kako je anarhizam ideološki pogodan za upotrebu političkog nasilja jer sadržava snažne protudržavne elemente. U drugom dijelu rada identificirat ćemo glavne argumente za opravdanje terorizma kod anarhista, znakovita pozornost bit će pridana konceptu „propagande djelom“ koji se često navodi kao glavna motivacija za izvršavanje terorističkih napada među anarhistima. U identifikaciji moralnih pravila rad će nastojati dokazati kako su se anarhisti služili izričito utilitarističkim argumentima u opravdanju terorizma te da takva vrsta opravdanja nije dostatna da se terorizam opravda po suvremenim konzekvencijalističkim standardima i tradiciji pravednog ratovanja. U završnom dijelu rad ćemo potkrijepiti studijom slučaja koja će uključivati moralnu evaluaciju terorističkih napada izvedenih u Francuskoj, Švicarskoj, Španjolskoj i Sjedinjenim Američkim Državama.

Ključne riječi: anarhizam, „propaganda djelom“, konzekvencijalizam, protudržavni terorizam, teorija pravednog rata, utilitarizam.

Summary

Contemporary debates on the ethics of terrorism are mainly focused on the analysis of terrorist acts that began in the late twenty century or twenty-first century, ignoring or categorizing the anarchist wave of terrorism as “revolutionary terrorism”. The subject of this paper is the moral analysis of terrorism started by the anarchist from 1890 to 1920. The first part of the paper will analyze the theoretical basis of anarchism, in order to point out that anarchism is ideologically suitable for the use of political violence because it contains strong anti-state elements. In the second part of the paper, we will identify the main arguments for justifying terrorism in the anarchist movement, significant attention will be paid to the concept of "propaganda act" which is often cited as the main anarchist motivation for the acts of terrorism. In identifying moral rules, the paper will try to prove that anarchists used explicitly utilitarian arguments in justifying terrorism and that this kind of justification is not sufficient to justify terrorism by modern consequentialist standards and the moral principles set by just war theory. In the final part, we will support our hypothesis with a number of case studies that will include a moral evaluation of terrorist attacks carried out in France, Switzerland, Spain and the United States.

Keywords: anarchism, "propaganda by deed", consequentialism, anti-state terrorism, theory of just war, utilitarianism.

Sadržaj

1. Uvod.....	6
2. Teorijsko-konceptualno određenje anarhizma	8
2.1. William Godwin	12
2.2. Max Stirner	17
2.3. Pierre-Joseph Proudhon.....	22
2.4. Mihail Aleksandrovič Bakunjin.....	26
2.5. Pjotr Aleksejevič Kropotkin	30
3. Anarhistički pokret krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća	34
3.1. Općenite karakteristike anarhističkog pokreta	34
3.2. Propagandna djelatnost putem novina i časopisa	36
3.3. Anarhističke federacije i internacionalna anarhistička radnička udruženja.....	38
3.4. Anarhistički val terorizma.....	45
3.4.1. Povijesni slučajevi anarhističkog terorizma	50
3.4.2. Suvremenost anarhističkog terorizma	58
3.5. Suzbijanje međunarodnog anarhističkog pokreta	61
4. Moralna problematika terorizma	69
4.1. Definiranje „terorizma“	69
4.2. Teorija pravednog rata i terorizma	71
4.3. Deontološka kritika i nemogućnost opravdanog terorizma.....	75
4.4. Utilitaristička kritika i mogućnost opravdanog terorizma.....	76
5. Temeljne karakteristike etičke teorije u anarhizmu	80
5.1. Kontradiktornost opravdanog nasilja i pacifizma kod teoretičara anarhizma	80
5.2. „Propaganda djelom“ i utilitarističko opravdanje terorizma	84
6. Analiza terorističkih napada i utilitarističkog opravdanja „propagande djelom“	86
6.1. François Claudius Koenigstein, Auguste Vaillant, Émile Henry	86
6.2. Leon Czołgosz i atentat na predsjednika Williama McKinleya	90
6.3. Mateo Morall i neuspješni atentati na španjolskog kralja Alfonsa XIII.	91
6.4. Luigi Lucheni i atentat na austrijsku caricu Elizabetu	92
7. Zaključak	94
Popis literature.....	95
Osobne informacije.....	106

1. Uvod

Terorizam je goruća tema današnjice, od fundamentalnih religijskih skupina koje se protive aksiološkoj strukturi zapada do radikalnih desničarskih skupina koje se protive imigracijskom pritoku s Bliskog istoka. U medijskoj eksponiranosti i prezasićenosti sadržajem povezanim sa suvremenim terorističkim napadima često se zaboravlja ili ignorira povijesna dimenzija terorizma. Sadržaj ovoga rada bit će upravo val terorizma koji je „zakopan“ u ropotarnici prošlosti. Preciznije, predmet je ovog rada moralna analiza terorizma koji su počinili teroristi od 1880. do 1920. godine. Anarhistički val terorizma prvi je moderni oblik nedržavnog terorizma koji je svoje korijene razvio krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća. S obzirom na to kako sve terorističke organizacije kroz povijest žele moralno opravdati izvršenje svojih nasilnih djela, vrijednim se čini vratiti „korijenima“ međunarodnog terorizma i istražiti mnogobrojna opravdanja koja su iznesena u to doba. Svojim sadržajem rad bi trebao obuhvatiti teorijsko-konceptualno određenje anarhizma, deskripciju anarhističkog pokreta i terorističkih djela te sustavno razrađeni normativni okvir pomoću kojeg se opravdavao terorizam. Anarhistički terorizam bit će obrađen kroz suvremene utilitarističke i deontološke okvire, ali i kroz načela teorije pravednog rata s fokusom na *ius ad bellum* i *ius in bello* kategorije. Velika pozornost bit će pridana konceptu „propagande djelom“ koji se često navodi kao glavna motivacija za izvršavanje terorističkih napada, ali rijetko biva analiziran s moralne točke gledišta. Kriteriji opravdanosti ili neopravdanosti anarhističkog terorizma bit će analizirani na povijesnim slučajevima, konzultirajući literaturu koja se bavi rekonstrukcijom terorističkih napada, ali i izvorima koji uključuju razloge, motivaciju i opravdanja aktera koji su izvršili terorističke napade. Za kraj, rad ćemo potkrijepiti studijom slučaja koja će uključivati moralnu evaluaciju terorističkih napada izvedenih u Francuskoj, Švicarskoj, Španjolskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Rad bi trebao pokazati da su se anarhisti služili isključivo utilitarističkim opravdanjem terorizma te da njihova inačica utilitarističkog opravdanja ne može zadovoljiti suvremene utilitarističke kriterije ni moralne principe teorije pravednog ratovanja.

Temeljne su hipoteze koje predlažemo: 1) Moderni protudržavni terorizam nastao je upravo u anarhističkim krugovima jer eksplicitno odbijaju državni autoritet. Anarhizam u svojim teoretskim osnovama već sadržava snažan protudržavni element, to jest, država sa svim svojim funkcijama smatra se nepotrebnom i inherentno zlom te je stoga nasilje protiv države lako opravdano. Nadalje,

druga se hipoteza osvrće na moralnu procjenu terorizma; 2) Anarhističko opravdanje terorizma utemeljeno je isključivo na konzekvencijalističkim argumentima koji u svojoj inačici ne mogu zadovoljiti suvremene utilitarističke kriterije i moralna načela teorije pravednog rata.

Rad svojim predmetom spada u društveno-humanističko područje, stoga će metodologija istraživanja sadržavati tri ključna pristupa. Ponajprije, analitička metoda poslužit će za raščlanjivanje političkog koncepta anarhizma na njegove sastavne dijelove, isti postupak bit će primijenjen na raščlanjivanje etičkih tradicija u odnosu spram opravdanja terorizma. Najveći doprinos analitičke metode bit će u identificiranju moralnih normi kod anarhista koje eksplicitno ili implicitno opravdavaju terorizam. Drugo, komparativna metoda bit će korištena u što boljem artikuliranju definicije terorizama, ujedno, usporedba će biti korištena u jasnom određivanju tipa anarhističkog terorizma s obzirom na njegove ciljeve, sredstva i korištene metode. Treće, deskriptivna metoda bit će korištena u povijesnom prikazu anarhističkog pokreta (njegove organizacije, općeg društvenog angažmana i ciljeva) te društveno-političkog stanja u kojem se anarhizam razvijao. Najveći naglasak opisne teorije bit će stavljen na studiju slučaja, obuhvaćajući reprezentativne primjere terorizma izvršenih u Francuskoj, Švicarskoj, Španjolskoj i Sjedinjenim Američkim Državama.

2. Teorijsko-konceptualno određenje anarhizma

Heteronomnost misli u anarhističkoj tradiciji zadaje svakom istraživaču poteškoće u jasnom definiranju anarhizma, anarhije, ali i cjelokupnog određenja osnovnih postulata anarhističke teorije. Različita metodološka polazišta, oslanjanje na mnoge filozofske fundamente i pokušaji eklektizma, čine zadatak značajno mukotrpnijim i složenijim iako je anarhizam kao politička teorija uglavnom bio marginaliziran naspram ostalih socijalističkih učenja i ideološki inferioran spram totalitarnih režima dvadesetog stoljeća. Prijepori među anarhističkim misliocima postoje već u etimološkom određenju pojma „anarhija“. Kropotkin korijene riječi „anarhija“ izvodi iz grčkog jezika *ἀν-* (*an*) i *ἀρχή* (*archos*) značeći doslovno „bez vladara“, derivirani termin *anarchia* (*ἀναρχία*) društveno je uređenje koje nema vlast ili negira autoritet (Kropotkin, 2019; 10). Daniel Guérin pojam „anarhije“ izvodi iz *anarche* (*ἀναρχία*) što omogućuje da se pojam odredi kao prapočelo ili nedostatak počela (Guérin, 1970; 27).¹ S obzirom na to kako je u grčkoj kulturi i predsokratovskoj filozofiji postojala tendencija za pronalaskom počela materijalnog svijeta ili ontološkog temelja, *anarche* u političkom kontekstu označava raskid s prošlošću ili prošlim oblicima vladavine. U historiografskoj literaturi i stručnim rječnicima prevladava određenje anarhije kao stanje bezvlašća ili nedostatka vlasti. Bratoljub Klaić anarhiju opisuje kao: „bezvlađe, nered, bezvlašće, raspuštenost, kaos“ (Klaić, 1986; 65). Alois Halder navodi oba spomenuta etimološka korijena, ali pojam „anarhije“ stavlja u povijesni kontinuitet, identificirajući kako se u antičkom grčkom podneblju ono koristi u negativnom značenju kao bezakonje ili nemoralnost, u skolastičkom srednjovjekovlju zadobiva pozitivno značenje kao nerazložnost i nenastalost Boga, dok se u prosvjetiteljskoj epohi „anarhija“ približava značenju i zahtjevu za stvaranjem slobodnog društva koje je lišeno intelektualnog, religioznog i političkog autoriteta (Halder, 2008; 20-21).

U svojem se pejorativnom značenju anarhija odnosi na stanje kaosa, nereda i senzacionalističkog prikaza nasilnih prosvjeda i pljačkanja. Značenje „anarhije“ često se dovodi u vezu s pojmom „utopija“, tretirajući ih kao istoznačnice. Međutim, u etimološkom značenju one nisu jednake i treba naglasiti kako je „utopija“ kovanica koju prvi put koristi Thomas More u svojem djelu *Utopia*, proširenog naziva *De optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia*, izdanom 1516. godine. Riječ „utopija“ leksički je neologizam koji kombinacijom grčkih riječi *οὐ* (ne-) i *τόπος* (mjesto)

---

¹ Distinkciju između Kropotkinova i Guérinova etimološkog uvida u pojam anarhije prikazao je Vladimir Kirinić u *Predgovoru* djela *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb, 2003, str. 7 – 8.

označavajući „nemjesto“ ili mjesto koje uopće ne postoji. Uz navedeno značenje, More svoju imaginarnu državu naziva *eutopija*, spajajući grčke riječi *εὖ* i *τόπος* koje onda poprimaju značenje „dobrog mjesta“.² Stoga pojam „utopija“ u vrijeme svojeg leksičkog nastanka poprima dvostruko značenje te se ne može smatrati istoznačnicom s „anarhijom“, u njezinu pejorativnom značenju ni u etimološkoj komparaciji. Anarhizam poprima utopistička obilježja kada se društveni ideal anarhije kao društva izgrađenog na potpunoj pravednosti, jednakosti i egalitarnosti nastoji uozbiljiti u vremenu i prostoru, čime na fenomenološkoj razini ono poprima soteriološko obilježje ostvarenja kraljevstva Božjeg na zemlji.³

Kompleksnost jasnog i jednoznačnog definiranja prisutna je u deskripciji anarhizma kao sustavne političke ili filozofske teorije. Faktori koje pridonose ovoj konfuziji mnogostruki su, najistaknutija je ipak tendencija anarhističkih teoretičara da ne tretiraju svoje teorije kao zatvorene doktrine, omogućujući otvorenost za interpretaciju, dijalog, ali i kritički pristup. Takva vrsta slobodne interpretacije i individualnog odabira dovela je do proliferacije anarhističkih teorija i budućih frakcija u društvenom pokretu. Anarhoindividualisti, anarhokomunisti, anarhokolektivisti, anarhisti bez pridjeva, anarhosindikalisti, anarhopacifisti i anarhokapitalisti čine širok spektar opcija i političkih opredjeljenja koja su nastala pod „kišobranom“ anarhizma. Osim u teorijskim podjelama, anarhistički pokret bio je duboko podijeljen u primjeni taktike i organizacijske strukture, varirajući od takozvanih ilegalista (korištenje terorizma), antiorganizacionalista ili individualista (skupina koje odbijaju dugotrajne unije i političke stranke, ali prihvaćaju kratkotrajna udruženja za rješavanje imanentnih društvenih problema), organizacionalista (skupina koje zagovaraju osnivanje dugotrajnih internacionalnih radničkih udruženja kao nositelja političke moći) te anarhosindikalista (koji u sindikatima vide nositelje ekonomske borbe) (Turcato, 2009; 463-464).

U nepreglednosti anarhističkih smjerova ipak postoje zajedničke karakteristike, od kojih je temeljna karakteristika zamjena državne centralističke tvorevine novim društvenim uređenjem koje će favorizirati slobodna udruženja i autonomiju zajednica. Neke od učestalih uvjerenja ili

---

² O značenju utopističke misli i njezinu utjecaju na renesansnu filozofiju i kasniju književnost vidi: Gordana Bosanac, *Utopija i inauguralni paradoks: prilog filozofsko-političkoj raspravi*, Zagreb, Kruzak, 2005 i Lewis Mumford, *Povijest utopija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008.

³ Fenomenološku komparaciju komunizma (kao sekularnu religiju) s elementima kršćanske doktrine prikazao je Mihail Riklin u djelu *Komunizam kao religija*, Fraktura, Zagreb, 2010.

pretpostavki teoretičara anarhizma uključuju: a) uvjerenje kako su države i sve političke institucije inherentno zle te je njihova glavna funkcija dominacija i eksploatacija manjine nad većinom; b) političko-antropološku pretpostavku kako su ljudi u svojoj naravi dobrohotni i benigni, ali te su kvalitete iskvarene zbog trenutnog društvenog uređenja i državne prisile; c) državno centralistički ustroj treba ukinuti revolucionarnim djelovanjem (koje može uključivati nasilje) i/ili mirnim reformama koje proizlaze iz naroda; d) umjesto centralističkog državnog uređenja predlaže se federativno udruženje u kojem pojedinci ili skupine stvaraju slobodne asocijacije prema potrebama i vlastitim željama (kooperacija je učinkovitija od prisile); e) strukturiranu promjenu penološke prakse i obrazovnog sustava koja će tretirati ljude s dostojanstvom i omogućiti da razviju svoje potencijale do najviše razine; f) kritiku kapitalističkog sustava koji podilazi državnom uređenju; g) ukinuće pravosuđa i pozitivnih zakona kada dođe do visoke razine društvene kooperacije i moralnog samorazvoja.

Pluralitet definicija anarhizma u njegovu teoretskom obliku i društvenom angažmanu prisutan je u sekundarnoj literaturi. Višeslav Kirinić anarhizam određuje kao zasebnu školu misli ili doktrinu koja posjeduje negativni i pozitivni aspekt. Negativni je dio doktrine uništenje političkog autoriteta koji predstavljaju državna vlast i sve njezine institucije, dok se afirmativni dio nalazi u izgradnji novog društva koje počiva na principima anarhističke filozofije i ekonomije (Kirinić, 2003; 7 – 12). Upravo u afirmativnom djelu anarhističke doktrine ne postoji konsenzus među pripadnicima klasičnog anarhizma, time im je zajednička osnova kritika postojećeg društva, ali ne i ista reorganizacija u postrevolucionarnom periodu. Za Paula McLaughlina anarhizam je moralna filozofija, ali i politička filozofija koja putem skeptičkog obzora propituje legitimnost političkog autoriteta (McLaughlin, 2007; 101). Laslo Sekelj, s druge strane, anarhizam definira kao „teoriju koja teži ukidanju postojećeg socijalnog zla koje je, prema predodžbi anarhista, utjelovljeno u institucijama građanskog društva i države“ (Sekelj, 1987; 1). Anarhistička doktrina sastavljena je od tri ključna dijela: normativnog ideala koji opisuje društvo nakon revolucije, društvene kritike postojećih institucija te uvjeta u kojima se mora organizirati i provesti revolucija. Ipak, temeljna je odrednica anarhizma koja ga diferencira od ostalih socijalističkih pokreta izgradnja novog društva na humanističkom idealu anarhije (Sekelj, 1987; 6 – 7). Historiograf anarhističkog pokreta Max Nettlau anarhizam smatra neodvojivim dijelom povijesnih tokova koji su u svojoj srži bili borba za slobodu. Poimanje slobode i želja za slobodnim životom predstavljaju ideal anarhizma, oslobađajući čovječanstvo od fizičkih i duhovnih autoritarnih prisila (Nettlau, 2000; 3). Peter

Gelderloos polazi od deskripcije anarhizma kao društvenog pokreta prije negoli ustanovljenog teorijskog stajališta, ono je „najsmioniji od revolucionarnih društvenih pokreta proizašlih iz borbe protiv kapitalizma – teži svijetu slobodnom od svih oblika dominacije i eksploatacije“ (Gelderloos, 2013; 7). Andrew Heywood ističe kako je „anarhizam neobičan među političkim ideologijama po tome što nijedna anarhistička stranka nikada nije uspjela osvojiti vlast, barem na nacionalnoj razini“ (Heywood, 2019; 48).

Osim pluralnosti definiranja „anarhije“ i konceptualno-teorijskog određenja anarhizma, postoji određena neodređenost u periodizaciji anarhističkih autora. Pod klasične se anarhiste obično svrstavaju William Godwin (1756. – 1836.), Pierre-Joseph Proudhon (1809. – 1865.), Max Stierner (1806. – 1856.), Mihail Bakunjin (1814. – 1876.), Pjotr Kropotkin (1842. – 1921.) te ponekad Lav Tolstoj (1828. – 1910.) kao predstavnik kršćanskog anarhizma (Ward, 2004; Meltzer, 1996; Buckley, 2011; Baillargeon, 2013). Nakon klasičnih anarhističkih autora, općenito se uzimaju autori koji su sudjelovali u razvijenim radničkim pokretima ili nasilnim uzurpacijama, obavljajući pomoću svojih djela snažnu propagandnu djelatnost. U ovaj „tabor“ anarhista spadaju Emma Goldman (1869. – 1940.), Volteirine de Cleyre (1866. – 1912.), Herbert Read (1893. – 1968.), Alexander Berkman (1870. – 1936.), Nestor Mahno (1888. – 1934.) i Errico Malatesta (1853. – 1932.). Nakon svjetskih ratova u dvadesetom stoljeću, na teorijskoj i praktično-društvenoj primjeni anarhizma vlada zatišje. U drugoj polovici dvadesetog stoljeća dolazi do novih teoretičara anarhizma, u sklopu socijalne ekologije svoja djela piše Murray Bookchin (1921. – 2006.), antropološke vidike anarhizma razvijaju Pierre Clastres (1934. – 1977.) i David Graeber (1961. – 2020.) dok John Zerzan (1943) oblikuje teoriju anarhoprimitivizma. Svojevrsnu renesansu anarhizma u političkoj filozofiji započeo je Robert Paul Wolff (1933) djelom *U obranu anarhizma (In Defense of Anarchism)* izdanim 1970. godine. Wolffovo djelo više je provokativne naravi nego što li je dalo jasne i konstruktivne osnove za osmišljavanje novog društva i ozbiljne izgradnje anarhizma kao političke ili filozofske teorije ako izuzmemo neke općenite smjernice pomoću kojih bi se učinkovitije proveo direktni ili izravni tip demokracije (Wolff, 1998; 78 – 82). U svojoj novoj inačici filozofski anarhizam polazi od pretpostavke kako autoritet državnih zakona, to jest, sveukupnost pozitivnih zakona narušava autonomiju, pozivajući se pritom na Kantov nauk o autonomiji kao jedini izvor moralnih normi. Pravedna je država kontradiktorna sintagma jer je čovjek „osuđen“ na prisilnost zakona koja umanjuje moralnu autonomiju (Dagger, 2000; 392). Stoga su suvremene rasprave o filozofskom anarhizmu i kritika tog istog usmjerene na propitivanje

legitimiteta i opravdanosti zakona (i obligacije prema državi i zakonima) te njegova odnosa spram moralne autonomije kod pojedinaca. Nužno zagovaranje uništenja države i bolje provedbe distributivne pravednosti izuzeto je iz suvremenih rasprava. Anarhist je stoga osoba koja se ne želi odreći moralne autonomije pred zakonima i autoritetima koje smatra nelegitimnim. Nadalje, zastarjelost klasičnog anarhizma nastoji se revitalizirati spajanjem različitih filozofskih smjerova s anarhizmom koji u svojoj srži nisu zamišljeni kao političke filozofije. U tom kontekstu Kathy E. Ferguson nastoji povezati egzistencijalizam s anarhizmom koji će premostiti jaz između individualne autonomije i kolektivne dužnosti spram zajednice koju su formulirali klasični anarhisti u strogim racionalističkim objašnjenjima (Ferguson, 1983; 55).

U najužem smislu anarhizam se može smatrati političkom filozofijom koja u svojem korijenu ima negativan stav prema državi i autoritetu, dok u najširem smislu anarhizam možemo smatrati nekoherentnim filozofskim sustavom koji sadržava ontološku, epistemološku, filozofsko-antropološku i etičku dimenziju. U sljedećim ćemo poglavljima analizirati misao klasičnih teoretičara anarhizma ne bismo li identificirali ključne i zajedničke karakteristike anarhizma kao političke teorije.

2.1. William Godwin

Iako je idejni početak anarhističke misli uočen kod filozofa u drevnom periodu, anarhizam se kao politička teorija počeo razvijati tek u osamnaestom stoljeću. Začetnik je anarhističke misli, u njezinu modernom obliku, William Godwin (1756. – 1836.), engleski književnik i filozof. Njegovo djelo *Istraživanje o političkoj pravdi i njezinu utjecaju na opće dobro i sreću* (*An Enquiry Concerning Political Justice, and Its Influence on General Virtue and Happiness*), izdano 1793. godine,⁴ smatra se prvijencem u području razvoja anarhističke teorije, ali i filozofskog anarhizma. Iako autor ne koristi izraz „anarhizam“ niti se deklarira kao anarhist, publiciranjem *Istraživanja o političkoj pravdi* zadobiva status „radikalnog filozofa“, konzekventno okupljajući u svojem kružoku liberalne mislioce i simpatizere Francuske revolucije (Grande, 2010, 201-204), ali ujedno i kritiku konzervativnih struja u Londonu (Sprague Allen, 1918; 225-227). Koje su osnovne

---

⁴ Djelo je izdano u prepravljenoj izdanju još dva puta. Drugo izdanje izlazi 1796. godine, a treće izdanje izlazi 1798. godine.

karakteristike političke filozofije Williama Godwina da se neizbježno smještava u anarhističku tradiciju?

Djelo je nastalo u prosvjetiteljskoj duhovnoj „klimi“ tijekom Francuske revolucije, stoga ne treba začuditi kako su mnoge intelektualne ideje toga doba pronašle svoje mjesto upravo u njegovu literarnom opusu. Povjerenje u moć razuma i pravednosti, snažan optimizam spram usavršivosti ljudskog roda, a time i svih političkih i društvenih institucija proželi su *Istraživanje o političkoj pravdi*. Uz navedeni optimizam, prosvjetiteljska epoha izražavala je svojevrstan skepticizam prema organiziranim, institucionalnim religijama i njihovim praksama, spram monarhijskog uređenja i općenito društvenih institucija koje su svoju legitimnost crpile iz metafizičkih ili teoloških temelja, stoga je Godwin svoj skepticizam usmjerio na autoritet, ponajprije na moralni i politički autoritet koji proizlazi iz državne vlasti. Autoritet je kritiziran u praktičnoj primjeni i implementaciji te kao princip, smatrajući kako su ljudi sposobni razviti razumske sposobnosti do razine kada će vlast i pozitivni zakoni postati nepotrebni (Gough Thomas, 2019; 5). Svaka vrsta političkog autoriteta treba biti zamijenjena društvenom pravednošću koju Godwin izvodi iz ljudskog razuma. U racionalističkoj maniri razum je najsnažniji kognitivni princip koji upravlja ljudskim željama, društvenim i moralnim djelovanjem te je samo iz njega moguće realizirati pravedno društvo, univerzalno prihvatljivo jer je proizašlo iz naravnih, razumskih sposobnosti.

Politička misao Williama Godwina započinje, kao kod mnogih novovjekovnih političkih filozofa, identificiranjem psiholoških motiva i elementarnih želja pojedinaca u društvu. Stoga, već na početku svojeg djela, Godwin opisuje principe vlastite političke teorije koji su važni za realizaciju želja pojedinaca. Prvi se princip odnosi na objekt moralnog i političkog propitivanja. Krajnji je objekt moralnog i političkog propitivanja sreća, užitak ili ugoda. Užitak nije samo osjetilna, izvanjska ugoda svojstvena hedonističkom stajalištu, već uz ove „primarne“ ugone, postoje i intelektualne ugone koje su usmjerene k novim spoznajama i izvršenjima moralnih dužnosti. Pri čemu bi najpoželjnije stanje čovjeka bilo ono stanje u kojemu pojedinac ima pristup svim izvorima ugone te je takvo stanje najmanje prekidano (Godwin, 1842; XIV). Prvi princip upućuje na utilitarističku pozadinu Godwinove političke filozofije, ali isto tako implicira međuovisnost političkog djelovanja i moralnog postupanja. Ugoda je svrha u sebi, sredstva pomoću kojih se postiže ugoda nisu moralno vrednovana te se pojmovi poput „ugode“, „korisnog“ „sreće“ i

„dobra“ koriste kao istoznačnice, ne uvodeći stroge distinkcije između njih (Lamb, 2009; 125-126).

Drugi princip, izrazito važan za konceptualno određenje anarhizma, ističe kako je najpovoljnije društveno političko uređenje za čovjeka, stanje zajednice ili slobodnog društva nasuprot državnom ustroju. Nasilje i nepravda u društvu stvorili su potrebu za državnom vlašću, ali umjesto regulacije društvene nepravde i nasilja, ona je pred tim izazovom podbacila te je i sama postala izvor još većih nepravdi, pomoću brojnih opresija, despotizma i rata. Ujedno, razvijajući sve veću nejednakost u posjedovanju vlasništva u društvu, uvjetujući siromašne da se posvete kriminalnim aktivnostima (Godwin, 1842; XIV).

S obzirom na to da političke institucije imaju snažan utjecaj na moralni razvitak i općenito razvoj čovječanstva k zadovoljenju svih potreba (Godwin, 1842; 12), Godwin u njima vidi najvećeg stvaratelja moralnog zla u povijesti čovječanstva te zagovara njihovu nužnu promjenu. Promjena političkih institucija treba biti izvršena u skladu s akumulacijom znanja i progresom znanosti, time Godwin ostaje vjeran prosvjetiteljskoj niti, optimizmu i vjeri u linearni razvoj znanosti koji naposljetku treba osigurati bolje društveno uređenje (Godwin, 1842; 3). Obrazovanje, to jest, pružanje dostatnog školovanja što većem broju ljudi s namjerom poboljšanja društvenih uvjeta česta je tema među prosvjetiteljskim misliocima (ali i kasnijim anarhistima). Odraslo njezine važnosti vidljiv je i kod Godwina koji školstvu pridaje veliku važnost. Sadržaj obrazovanja i pedagoška provedba trebaju se promijeniti, vezano uz to da je dosadašnje školstvo bilo samo produžena ruka koruptivnih vlada. Indoktrinacijski karakter školstva Godwin opisuje ovim riječima: „Oni truju naš um prije negoli se možemo oduprijeti ili posumnjati u njihovu zloslutnost.“ (Godwin, 1842; 24).

U skladu s novovjekovnom političkom filozofijom, koja većinu svojih društvenih i političkih normi opravdava na antropološkim pretpostavkama, Godwin naveliko opisuje čovjekovu narav i njegove spoznajne mogućnosti. Kao i većina teoretičara anarhizma, Godwin opisuje optimističnu sliku ljudske naravi, uz snažan naglasak na čovjekovoj racionalnosti iako u vlastitoj epistemologiji negira postojanje ikakvih urođenih ideja. Za razliku od pesimističnih objašnjenja ljudske naravi, gdje je čovjek po svojoj prirodi sklon sebičnom ponašanju i borbi za moć, optimistična slika ljudske naravi naglašava njegovu sklonost k moralnom i političkom poboljšanju.

Istraživanje pravednog društva podrazumijeva dva osnovna pitanja političke filozofije u djelu Williama Godwina. Ponajprije, pomoću kojih se regulacija može urediti najbolje društveno stanje za čovjeka te koji je politički autoritet kompetentan pružiti navedene regulacije ili norme (Godwin, 1842; 57). Pitanje regulacije najboljeg društvenog stanja treba biti promišljeno s dva aspekta: normi koje je postavio prosvijećeni razum i regulacija koje se odnose na sankcije i kažnjavanje (Godwin, 1842; 57). Političko ponašanje podređeno je svakom pojedincu osobno i nijedan čovjek ne smije određivati ponašanje drugom čovjeku te su jedine legitimne institucije one koje donose korist pojedincu. Konačno je političko društveno stanje konfederacija, udruženje određenog broja pojedinaca koji se smatraju jednakima. Konfederacija bi bila podijeljena na nekoliko teritorijalnih razina, zadovoljavajući lokalne potrebe svih (Knežević, 2012; 47).

Iako se etička dimenzija odvojila od političke prakse u razdoblju novovjekovne filozofije, Godwin ukazuje na međuovisnost politike i morala. O značenju moralnosti za političku regulaciju, Godwin piše: „Moral je onaj sustav ponašanja koji se ustvrđuje razmatranjem najvećeg općeg dobra, ono ima pravo na najviši moralni pristanak čije je ponašanje u najvećem broju slučajeva, ili trenutačno najvažnijim slučajevima, upravljano dobroćinstvom i podređeno javnom služanju. Na sličan način, jedini su propisi koje bilo koja politička vlast može s pravom provoditi oni koji su najbolje prilagođeni javnoj koristi. Prema tome, pravedni politički propisi nisu ništa drugo doli određeni dijelovi moralnog zakona“ (Godwin, 1842; 57). Pravednost obuhvaća moralnu dužnost spram zajednice, prihvaćajući objektivnost i apsolutizam moralnih normi koje su spoznatljive razumom. Središnje je načelo etičkog odlučivanja individualna refleksija nad moralnom nedoumicom i otkrivanje odluke koja će rezultirati maksimalnom srećom ili užitkom i minimalnom patnjom, navodeći kako je važan kriterij utilitarističkog računa dugoročna isplativost donesene moralne odluke (Gough Thomas, 2019; 24-25).

Uz međuovisnost političkih i moralnih normi, Godwinova percepcija društva naglašava važnost individue, društvo nije entitet *per se*, već agregat individua. Sve političke obveze spram društva moraju proizlaziti kao agregati obveza i dužnosti individua koji su aktivni subjekti tog istog društva, izbjegavajući vlast suverena i sličnih političkih autoriteta (Godwin, 1842; 64 -65). Od individue se očekuje da racionalno djeluje te da svoje ponašanje uskladi s pravednošću i istinom.

Propisi moralnog, a time i političkog djelovanja kod Godwina podrazumijevaju pravedno ophođenje s drugim pojedincima i korištenje osobnih/privatnih sudova ili prosuđivanja. Jedna je

od kritika upućenih političkim institucijama upravo da one krše dva navedena propisa, vlast često djeluje nepravedno te nameće društvu svoje probitačne vrednote ili ograničava autonomno donošenje odluka ili prosudbe. Godwin je primoran odbaciti moderni republikanizam, monarhizam, aristokracijsko uređenje, ali i predstavničku demokraciju jer ograničavaju upotrebu osobne prosudbe u pitanjima javnih stvari (Claeys, 1986; 259). Nadalje, kritika političkih institucija proizlazi iz uvjerenja da one suspendiraju progres, razvoj kolektivne racionalnosti, što ih čini neprijateljima ljudske sreće i moralnog razvoja (Godwin, 1842; 116-117).

U sklopu političke filozofije i problematike opravdanosti države, kod Godwina možemo uočiti već jasne argumente protiv kontraktualističkog opravdanja države, opravdanje države putem Božjeg prava te putem prisile (Godwin, 1842; 88). Kao i mnogi teoretičari anarhizma, Godwin je neprijateljski nastrojen prema pozitivnim zakonima i njihovu stvaranju, naglašavajući važnost prirodnog zakona, koji svatko može spoznati pomoću razuma. Jedino ljudski razum, kod svakog pojedinca osobno, može biti opravdani legislator ako se temelji na prirodnom zakonu, društvo može samo interpretirati naravne zakone (Godwin, 1842; 105). Suverenitet više nije na vladaru ili izabranoj političkoj eliti, već bi svatko trebao biti toliko mudar da upravlja samim sobom, bez izvanjskih prisila, tražeći pritom moralnu i političku autonomnost pojedinaca (Godwin, 1842; 117). Umjesto hipotetskog društvenog ugovora u kojemu se narod odriče dijela svoje slobode, dajući je vlasti kako bi se dosegla razina društvene sigurnosti, predlažu se ugovori osnovani na suradnji pojedinaca. April Carter u komparaciji Hobbesove i Godwinove političke filozofije zaključuje: „Dok je Hobbesevo društvo zasnovano na jednom jedinom ugovoru u nekoj pretpostavljenoj prošlosti, Godwinovo se društvo treba graditi na nizu međusobnih i stalno obnavljajućih ugovora između jedinki koje slobodno sklapaju ugovore, trajni ugovori poput braka povreda su slobode“ (Carter, 2019; 31).

Nasuprot revolucionarnim prevratima koji su često proklamirani kod socijalističkih autora, uključujući i anarhiste, Godwin se protivi nasilnim društvenim promjenama. Revolucije su borbe suprotstavljenih političkih opcija koje svoje razmirice mogu riješiti samo nasiljem, stoga Godwin zaključuje: i kada prestane revolucionarno nasilje, ono neće eliminirati međusobnu netrpeljivost sukobljenih strana u budućnosti (Godwin, 1842; 128-130). Iako revolucije započinju kao borba protiv tiranije, i same se uskoro pretvaraju u tiraniju. Revolucija je sama po sebi jedan oblik tiranije u kojem se guši ljudska sloboda. Uz navedene prigovore na revolucionarno nasilje, Godwin dodaje

i neizvjesnost kvalitete društvenog uređenja u postrevolucionarnom uređenju. Ne postoji jamstvo da će budući sustav biti bolji, štoviše, postoji mogućnost da će posljedice revolucionarnog prevrata biti nepogodnije i štetnije, u najgoroj mogućnosti osigurat će despotsko vladanje nad budućim generacijama (Godwin, 1842; 131). Osvrtom na društvene promjene koje su se događale u prošlosti, uočljivo je kako su upravo nasilne revolucije bili njezine pokretači, ali Godwin i dalje zadržava svoje nepovjerenje spram kolektivnog nasilja, ističući kako je zadaća političara da odgodi revolucionarni prevrat ako ga već ne može spriječiti u potpunosti (Godwin, 1842; 135). Ako se ne može pouzdati u beneficije nasilnih društvenih prevrata, postoji li alternativa pomoću koje može doći do značajnih društveno-političkih promjena? Poboljšanje društvenog moralnog progresa može biti izvršeno uz vremensko dugoročni, postupni niz reformi (Godwin, 1842; 127). Ispravniji put do dosezanja što veće sreće društva moguće je ostvariti obrazovanjem, informiranjem što većeg broja stanovništva, a ne nasilnim revolucijama. Otkriće tiskarskog stroja, poboljšanje brzine tiskarskog umijeća uz monopol znanosti konstantno će unaprjeđivati ljudski rod (Godwin, 1842; 135).

Osnovnim prikazom Godwinove političke doktrine ustanovljeno je nekoliko važnih karakteristika anarhističke tradicije. Ponajprije, kritika države i političkih institucija, koje počivaju na neopravdanom autoritetu i prema utilitarističkoj računici rade više štete nego koristi, oblikuje temeljno anarhističko učenje o nepotrebnosti državnog aparata. Kritizirano je kontraktualističko opravdanje države, stavljajući naglasak na moralnu i političku autonomiju pojedinca. Iznesene su brojne društvene kritike, one najizraženije obuhvaćaju pravni sustav, školstvo i zatvorsku praksu. Iako Godwin daje temeljne obrise anarhističke teorije odnošenja spram političkih institucija i autoriteta, on u svojoj srži ostaje svojevrstan socijalni utopist koji polaže nade u dugoročne reforme, a ne u naglu revolucionarnu promjenu.

2.2. Max Stirner

Max Stirner, pravim imenom Johann Caspar Schmidt (1806. – 1856.), anarhistički je teoretičar koji u mnogočemu odskaka od uobičajene socijalističke retorike i argumentacije. Stirnerov *magnum opus* izašao je 1844. godine, pod naslovom *Jedini i njegovo vlasništvo (Der Einzige und*

sein Eigentum) koji predstavlja najizraženiju inačicu individualnog anarhizma, to jest egoističnog anarhizma. Intelektualna pozadina Stirnerova opusa proizlazi iz hegelovske baštine, takozvane lijeve hegelovske struje, vežući se uz autore poput Ludwiga Feuerbacha (1804. – 1872.), Brune Bauera (1809. – 1882.), Karla Marxa (1818. – 1883.) i Friedricha Engelsa (1820. – 1895.) koji u konačnici postaju predmeti Stirnerove kritike (De Ridder, 2008, 292-294).

Temeljna Stirnerova ideja vezana je uz egoizam, doktrinu prema kojoj je pojedinačno, osobno Ja najvažnija vrednota, svaka vrsta djelovanja treba biti podložna korisnosti mojeg osobnog Ja. Argumentacijski postupak Stirner izvodi iz Božje imanentnosti u svim bićima. Ako je Bog immanentan svim stvarima koje postoje, On je stoga uvijek u samome sebi i može misliti jedino sebe. Njegova nemogućnost da se usmjeri na objekt koji nije dio njega dokazuje da je Bog savršeni egoist. S druge strane, čovjek se zbog svoje metafizičke ograničenosti i svoje ne tako djelotvorne moći kroz povijest „klanjao“ različitim apstraktnim idejama. Stirnerovim riječima: „On se brine samo za njegovu stvar, no jer on jest Sve u Svemu, stoga i jest sve njegova stvar. Mi pak, Mi nismo Sve u Svemu, i naša je stvar posve malena i prezrena; zato Mi moramo nekoj višoj stvari služiti“ (Stirner, 1976; 9). Nastavno, Stirner argumentira da se u tom „služenju“ čovjekova bit projicirala na razne apstraktne ideje koje su ga samo otuđile od samoga sebe. Kršćanstvo je bit čovjeka projicirala u Onostranost, Feuerbach je Čovječanstvo učinio objektom štovanja, Istina Pravda, Ljepota, Razum samo su duhovne utvare, apstrakcije ljudskog uma. Stirnerov naum nije zamjena jedne apstraktne ideje drugom, već cjelovita negacija projekcije čovjekove biti, jedino što je pravo sam Ja i moja vlastita briga za Mene.

Egoizam se primjenjuje i na moralnu dimenziju, prema Stirneru ne postoji Dobro ili Zlo, samo moć da se uzme nešto za vlastitu korist. Oprečnost moralnosti i egoizma dovodi ga do amoralne pozicije koja se mora sukobiti s ćudorednošću religije i države. Kritika države najsnažniji je element Stirnerova anarhizma. Nastanak države povezan je s potrebom za društvenom sigurnošću, ali kada je prvobitna funkcija sigurnosti zadovoljena, država počinje zadobivati vrijednosti iznad njezine prvobitne namjere što kulminira u sakralnim karakteristikama. Stoga je Stirnerova anarhistička misao usmjerena na kritiku države, ali kao nove svjetovne religije. Monoteističke su religije sakralnost pridale transcendentalnom Bogu, dok je država u liberalističkoj praksi postala sveta, a njezini zakoni nova Božja Riječ. Stirner to slikovito objašnjava ovim riječima: „Misao države uvukla se u sva srca i probudila oduševljenje; njoj služiti, tom svjetovnom bogu, to

bijaše nova služba božja i kult. Prasnula je istinska politička epoha. Služiti državi ili naciji, to bijaše najveći ideal, državni interes – najviši interes, državna služba (zato se ni u kom slučaju nije moralo biti službenik) – najviša čast“ (Stirner, 1976; 76). Kao protuargument moglo bi se prigovoriti kako Stirnerova kritika usmjerena na štovanje lažnih idola i uklanjanje sakralnog karaktera države te ako bi se država riješila samog sakralnog karaktera, može biti legitimna i opravdana. Ali Stirnerova kritika države ne počiva samo na njezinoj religioznoj osnovi, već na još nekoliko argumenata protiv državne vlasti. Kao i većina klasičnih anarhista, Stirner smatra državu inherentno despotskom institucijom, ona ograničava slobodu mojeg Ja i nameće vladavinu zakona (Stirner, 1976; 146). Država nastupa s autoritetom da određuje volju i ponašanje drugih subjekata te je nespojiva s egoističkim ispunjenjem mogega Ja. Stirner je dakle apriorni anarhist, smatrajući kako su sve sadašnje i buduće države nekompatibilne s egoističnim razvojem vlastitog Ja (Leopold, 2006; 187). Suprotstavljanje ideje države, kao vrhovnog sakralnog autoriteta, može u Stirnerovu slučaju omogućiti da se njegovo anarhističko stajalište, kao odbijanje državne vlasti, proširi na odbijanje bilo kakvog političkog, religioznog, moralnog ili intelektualnog autoriteta koji bi „ometao“ samo razvoj egoista.

U anarhizmu se često navodi težnja za apsolutnom slobodom, u njezinu negativnom obliku, kao slobode od izvanjskih prinuda dok se pozitivno određenje slobode često zanemaruje. Konceptija slobode kod Stirnera nije jednoznačno određena, ono može biti objašnjena kroz prizmu negativnog i pozitivnog koncepta slobode koje je Isaiah Berlin (1909. – 1997.) predstavio u eseju *Dva poimanja slobode* (1958). Pozitivan smisao slobode proizlazi iz ljudske težnje da budemo autonomni, da sami sebi dajemo ciljeve i da naše odluke ovise o nama samima. Nasuprot negativnoj slobodi koja želi odstraniti bilo kakvo neuplitanje ili prisilu u prostoru slobodnog odlučivanja, koncept pozitivne slobode želi istaknuti važnost vođenja života prema vlastitim ciljevima – ono naglašava dimenziju kontrole koja postoji unutar političke slobode, čovjek želi autonomno kontrolirati svoj život. Dakle, pozitivna sloboda usmjerena je na gospodarenje samim sobom, ono je sloboda za nešto, dok je negativna sloboda zapravo sloboda od nečega (Berlin, 2000; 222-235). *Prima facie*, kod Stirnera prevladava negativno određenje slobode, država i religija upliću se u moje djelovanje i prisiljavaju me na odluke koje su suprotne mojemu Ja, više od toga, država zahtijeva da joj se ne smije ništa učiniti što bi dovelo njezino postojanje u pitanje. Štoviše, iz daljnje kritike državnog aparata vidljivo je da sloboda ima i pozitivno značenje za pojedinačno Ja. Država u svojem ograničavanju slobode i eksploataciji ne dopušta da se razvije pojedinačno Ja

u njegovoj potpunosti, samim time ne omogućava da se razvije autonomna kontrola vlastitog sebe, to jest, pozitivno određenje slobode. Konceptualno određenje slobode kod Stirnera ne mora biti artikulirano kroz kategorije pozitivne i negativne slobode, tom stavu sklon je Saul Newman, tvrdeći da Stirnerov koncept slobode ne pripada spomenutom binarnom određenju, već ga nadilazi kao potpuno drukčija kategorija slobode (Newman, 2017; 5).

Dvije istaknute funkcije državne vlasti, koje su dodatno kritizirane, odnose se na cenzuru tiska i monopol na provedbu i regulaciju nasilja. Pitanje političkog nasilja temeljno je za razumijevanje anarhističkog prijzira prema državi općenito, ono se intenzivira u kontekstu anarhističkih atentata i opravdanja upotrebe nasilja protiv države. Određenu važnost legitimne provedbe sile nalazimo u ovim Stirnerovim riječima: „Država ne dopušta da se udara jedan na drugoga, ona se suprotstavlja dvoboju. Čak se svaka tučnjava u kojoj ni jedan od boraca ne zove policiju, kažnjava, osim ako ne udari jedno Ja na jedno Ti nego počem jedna glava obitelji na dijete: porodica ima pravo, a u njezino ime otac, Ja ga kao pojedinac nemam“ (Stirner, 1976; 139). Implicitno se postavlja pitanje: zašto bi država jedina imala monopol na upotrebu sile? Nemoguće je izbjeći značaj Weberove misli pri promišljanju države i sile te se čini kako je ono bilo prevladavajuće u legitimiranju državne sile. Prema Weberu, najvažnije je sredstvo politike sila, sila je ujedno i izvor postojanja države te jedino država ima legitiman monopol na upotrebu sile (Lucić, 2019; 23). No, Stirner ne ulazi u genezu države niti traži opravdanje zašto država ima monopol nad nasiljem, već se pita zašto pojedinačno Ja ne smije koristiti nasilje, time stavljajući teret opravdanja upravo na državni aparat.

U prethodnom potpoglavlju ukazali smo kako Godwin odbija revoluciju zbog njezinih nepredvidljivih i negativnih posljedica sukobljenih političkih strana. Stirner odbija revoluciju iz drukčijeg razloga. Revolucija je uvijek usmjerena na rušenje postojećeg društvenog sustava, ne bi li se taj isti sustav zamijenio novim uređenjem koje je osnovano na nekoj apstraktnoj ideji ili ideološkoj podlozi. Stoga umjesto revolucije, Stirner zagovara pobunu koja negira sva buduća društvena uređenja na apstraktnim idejama i omogućuje pojedincima da vladaju nad samim sobom. Cilj nije zamijeniti jedan režim drugim režimom, već ga radikalno prekinuti, ostaviti slobodan prostor da se pojedinci sami uređuju i ne polažu velike nade u političke institucije (Stirner, 1976; 235).

Prostor u kojem pojedinci sami međusobno vladaju Stirner mjestimično naziva udruženjem egoista ili unijom egoista, ali ne ulazi u detaljan opis takve zajednice ni njezina konstitutivnog ustroja što otvara prostor za brojne interpretacije. Osvrćući se na „uniju egoista“, Leopold David interpretira ju kao „zbir nestalnih odnosa između pojedinaca koji su samostalni i samoodređujući“ (Leopold, 2006;194), čime Stirnerov anarhizam (uz negativni aspekt kritike i ukidanje države) zadobiva i pozitivan aspekt kao društveno uređenje u kojemu individue žive u slobodnim asocijacijama i ne polažu vjernost nacionalnom, religijskom i političkom identitetu. Jedan od najistaknutijih povjesničara anarhističkih ideja i društvenog pokreta Max Nettlau, interpretira Stirnerovu misao u socijalističkim okvirima. Smatra kako je Stirner htio socijalnu revoluciju, dok je njegov anarhistički individualizam ili egoizam trebao služiti kao obrana od autoritarnih pretenzija (Nettlau, 2000; 67-68). Upitnost ovakve interpretacije proizlazi iz Stirnerove kritike revolucije (naspram pobune) te općenito kritike socijalističkog pokreta koji smatra samo produžetkom kršćanstva. Doktrina da smo svi jednaki pred Bogom samo je zadobila svjetovnu, sekulariziranu dimenziju u socijalističkom učenju, sada smo svi jednaki pred društvom ili Čovječanstvom. Iako pokazuje suosjećanje s radnicima i njihovim lošim uvjetima rada, ono nije bazirano na rekonstrukciji ekonomske i društvene podloge, već na radničkoj nemogućnosti da razviju vlastito Ja do punog potencijala.

Stirnerova misao djelovala je na mnoge filozofe egzistencijalizma, tumačena kao etički i aksiološki nihilizam (Holbrook, 1977; 382-385), ali i dalje ostaje jedno od kapitalnih djela anarhističke misli. Ono predstavlja prekid s prosvjetiteljskim humanizmom i esencijalističkim pristupom političkoj teoriji, stavljajući fluidne odnose moći u centar promišljanja (Newman, 2002; 222). *Jedini i njegovo vlasništvo ostavilo* je značajan utjecaj na individualistički anarhizam koji se razvijao u Americi, osobito na Benjamina Tuckera (1854. – 1939.), Jamesa Walkera (1845. – 1904.), Johna Beverlyja Robinsona (1853. – 1923.) i Stevena Byingtona (1868. – 1958.) (Leopold, 2006; 177-178). Djelo iznosi osnove egoističnog anarhizma te u svoj fokus uzima kritiku religije, države i svake apstraktne ideje koja se projicira kao ljudska bit. Država je kritizirana na nekoliko instanci, obuhvaćajući njezinu upotrebu nasilja, cenzuru tiska te njezin sakralni karakter koji u svojoj ćudorednosti nameće moralne norme i pozitivne zakone.

2.3. Pierre-Joseph Proudhon

Pierre-Joseph Proudhon (1809. – 1865.) bio je francuski političar, ekonomist i filozof, prvi samoprovani „anarhist“, koji je na sustavan način želio anarhizam postaviti kao validnu političku opciju. Njegove političke i ekonomske ideje bile su najzastupljenije i najistaknutije tijekom Prve internacionale. Prudonizam i marksizam, kao glavne socijalističke frakcije, suprotstavljale su se na idejnom planu, generirajući sukob na osobnoj i ideološkoj razini između Marxa i Proudhona. Početna razmjena korespondencija među spomenutim misliocima pretvorila se u antagonizam te je istraživanje međusobnog utjecaja koncepata i ekonomskih podloga među spomenutim autorima postalo predmet akademskih rasprava (Hoffman, 1967; 410-412). Nakon Proudhonove smrti i kongresa održanog u Bruxellesu 1868. godine, marksistička doktrina preuzima prevlast u međunarodnom radničkom pokretu, čime Proudhonove ideje bivaju marginalizirane (Knežević, 1982; XIV), ali utjecajne među nadolazećim klasičnim anarhistima ruske provenijencije, poput Kropotkina i Bakunjina.

Najpoznatije Proudhonovo djelo izašlo je 1840. godine pod nazivom *Što je vlasništvo? Istraživanje o načelu prava i vlasti (Qu'est-ce que la propriété? Recherche sur le principe du droit et du gouvernement)*, dok je svoju bogatu spisateljsku karijeru nastavio značajnim djelima *Sustav ekonomskih proturječja ili filozofija bijede (Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère, 1846)*, *Ispovijesti jednog revolucionara (Les Confessions d'un révolutionnaire, 1849)*, *Opća ideja revolucije u XIX. stoljeću (Idée générale de la révolution au XIXe siècle, 1851)*, *O pravednosti u revoluciji i Crkvi (De la justice dans la révolution et dans l'Église, 1858)*, *O federalnom načelu (Du principe fédératif, 1863)* te *O političkoj sposobnosti radničke klase (De la capacité politique des classes ouvrières, 1865)*.

Većinski dio Proudhonova anarhizma počiva na ekonomskoj i moralnoj kritici vlasništva i njegovih negativnih posljedica kroz povijest. Tematika rasprava usmjerena je na uništenje temelja i opravdanja za instituciju vlasništva. Suvremeno razumijevanje vlasništva počiva na pravu za privatnim posjedovanjem dobara, od nekretnina do materijalnih potrepština, ali kod Proudhona vlasništvo uključuje i „pravo na dobit koje si vlasnik prisvaja nad nekim stvarima koju označuje svojim znakom“ (Proudhon, 1982; 108). Što je tako negativno u navedenoj karakterizaciji

vlasništva da se Proudhon „obrušio“ na višestoljetni koncept vlasništva i općenito sva opravdanja za prisvajanje prirodnih dobara? Vlasništvo nije prirodno pravo, već ga štiti i održava državna vlast. Država i vlasništvo međuovisne su, funkcija je države zaštititi individue i njihovo vlasništvo, dok uživanje u neograničenom vlasništvu generira privilegije i moć koji tvore nepravedne odnose u društvu (Osgood, 1889; 5-6). Posljedice vlasništva nikada ne mogu osigurati da društvo počiva na pravednosti i jednakosti. Vlasnik je u mogućnosti donositi odluke koje su štetne za radništvo, može zakinuti radnike za njihove plaće, iskorištavati ih financijski (poput podizanja rente za stanovanje) i slične vrste eksploatacije koja nisu sukladne s pravednošću u društvu. Iako kod Proudhona nalazimo argumente i retoriku marksističkog usmjerenja, pogotovo u kritici kapitalističkog odnošenja spram radnika, netrpeljivost klasa percipirana je kroz sukobljene strane vlasnika i ljudi koji su primorani izdvajati sredstva za vlasnike ili raditi za njih.

Ukazali smo kako je kod Godwina pravednost temeljna društvena norma koja treba biti ostvarena, na istome tragu, Proudhon naglašava kako je pravednost konstitutivni element društvenog ophođenja i temelj svakog zakona. Ako je pravednost ustanovljena na kriterijima koji nisu zadovoljavajući i dopuštaju da određena skupina ljudi iskorištava drugu, tada se, zaključuje Proudhon, ne može očekivati da ćemo imati kvalitetno zakonodavstvo i dobro uređene društvene odnose (Proudhon, 1982; 14). Pravednost u praktičnoj primjeni treba osigurati da se u jednakim uvjetima svima daje jednaki dio dobara, zahtijeva pravednu raspodjelu pred radnicima gdje će u njihovu zajedničkom poduhvatu osobni interesi biti izjednačeni s društvenim interesima (Proudhon, 1982; 100). Zahtjev za pravednošću izvodi se iz svojevrzne političke antropologije gdje se kroz evolucijski razvoj životinjske i ljudske društvenosti ukazuje na vrhunac društvenosti koja se oslanja na jednakost i potrebe društva. Naime, Proudhon se u komparaciji čovjeka i životinje oslanja na njihovu razliku u kognitivnim mogućnostima, čovjek je pomoću razuma sposoban za više društvene instance nasuprot životinjskoj društvenosti koja se zasniva na osjećaju ili instinktu empatije spram drugih pripadnika vrste.

Anarhistički mislioci često dovode u pitanje moralne i političke autoritete, naglašavajući kako pomoću vlastitog razuma čovjek može dostatno vladati nad sobom i tako pridonijeti stabilnom funkcioniranju društva. Proudhon se izričito izjašnjava protiv svih oblika vlasti, od monarhizma do demokracije, što ga dovodi do vlastite političke pozicije – on je anarhist (Proudhon, 1982; 114).

Argumentacijski tijek kojim Proudhon opravdava svoju poziciju anarhista započinje komparacijom životinjske i ljudske zajednice spram autoriteta. Naime, životinje koje uživaju određeni stupanj društva razvile su hijerarhijski sustav unutar kojeg se poštuje vođa. Implicirajući kako je kod životinja usađen poriv za slijeđenje vođa ili starijih članova skupine, Proudhon piše: „U vrstama društvenih životinja slabost mladunčadi načelo je njihove poslušnosti starijima koji su već jaki; a navika koja je za njih posebna vrsta svijesti razlog je što vlast ostaje najstarijemu, premda i on postaje najslabiji kada na njega dođe red“ (Proudhon, 1982; 195). S obzirom na to da kod životinjskih skupina postoji određeni princip sile, to jest, najsnažniji ili najlukaviji vode društvo, Proudhon zaključuje kako je kraljevstvo bilo prvi društveni sustav jer je ustanovljeno na sili te je ljudskom društvu dalo jednostavna pravila za slijediti. Onoga trenutka kada pojedinci počinju propitivati kraljeve naredbe, naredbe osnovane na prisili ili praznovjerju, a ne na racionalnoj argumentaciji, čovjek uviđa da mu ne trebaju heteronomni izvor pravila i zakona te da se heteronomni izvorni moralnih normi mogu izvesti iz osobne autonomije.

Utjecaj prosvjetiteljskog projekta vidljiv je i kod Proudhona, uvjerenost u moć obrazovanja i vjera u čovjekov razum, navode na zaključak kako će što obrazovanije društvo iskorijeniti potrebu za političkim autoritetima (Proudhon, 198; 196-198). Odbacivanjem političkih autoriteta dolazi do anarhije, društveno-političkog uređenja u kojem nema vladara ni vlasti, već samo autonomnih pojedinaca. Proudhon piše: „Anarhija, nepostojanje gospodara, suverena, oblik je vladavine kojemu se svakodnevno približavamo, a ukorijenjeni običaj da čovjeka uzimamo kao pravilo, a njegovu volju kao zakon uzrok su što nas gledaju kao vrhunac nereda i izraz kaosa“ (Proudhon, 1982, 199). Anarhija se ne protivi društvenom redu ni društvenoj koheziji, već želi da taj red bude posljedica normi nametnutih od vlastitog razuma, a ne prisila od izvanjskih aktera. Osim političkog autoriteta države i moralnog autoriteta Crkve, kritici su podvrgnuti zakoni i njihova legitimnost. Oslanjajući se na misao kako su zakoni izraz volje naroda, Proudhon argumentira kako je zakon napravljen bez osobnog sudjelovanja građana u njegovoj izradi. Zakoni se donose bez sudjelovanja građana, nevezano na njihovu pravednost ili nepravednost, oni su samo produžetak državne samovolje i prevlasti. Stoga, ako se želi biti potpuno slobodan, potrebno je odbaciti zakone i imati zakone koji su „produkt“ vlastitog razuma i volje (Proudhon, 1982; 260). Zakoni ograničavaju ljudsku slobodu, oni se prisilno nameću slobodnom prosuđivanju. Štoviše, zakoni najviše pridonose bogatim i moćnim pojedincima da održe *status quo*. Dakle, Proudhonov anarhizam

odbacuje religiozni, politički i pravni autoritet, zamjenjujući ga slobodnim moralnim odlučivanjem (Reichert, 1967; 94).

Revolucionarna promjena značajan je element Proudhonove misli kao autora koji je angažiran na poboljšavanju socijalnih uvjeta. Smatrajući revolucije neizbježnim, ponajprije zbog ekonomskih i društvenih nepravdi koje su se generirale u postojećem stanju, ona bi trebala biti korektiv društvenom usmjerenju ne bi li se vratilo na pravedni razvoj čovječanstva. Revolucija započinje spontanim činovima iz narodnih pokreta, razlikujući političku i socijalnu revoluciju, Proudhon ponajprije zagovara socijalnu revoluciju u kojoj je glavni akter narod, ali ujedno i njezin subjekt (Sekelj, 1987; 53). Određenje revolucije kod Proudhona obuhvaća organski i spontani društveni razvoj, suprotstavljajući se nasilnim političkim i socijalnim revolucijama koje potječu „odozgo“. Revolucija koja proizlazi iz mase organska je spontanost građana, bez ikakvih političkih posrednika, kojoj je zadatak uspostavljanje novog ekonomskog režima i time novog društvenog stanja (Knežević, 2012; 73-74).

Alternativa državnoj vlasti (vlasti čovjeka nad čovjekom) izražena je u konceptu mutualizma i federativnom ustroju gdje umjesto vlasti postoji industrijska organizacija koja počiva na ugovornoj suradnji građanina, općina ili komuna. Mutualizam predstavlja normu pravednosti na čijoj osnovi članovi društva, industrijska udruženja, radnici, seljaci ili obitelji međusobno obećavaju i jamče izvršenje usluga koje će im se recipročno uzvratiti (Proudhon, 1982; 324). Posljedice praktične primjene mutualizma stvorile bi društveni poredak unutar kojeg bi se suverenitet čovjeka shvaćao u njegovoj potpunosti. Svaki član društva sačuvao bi svoju nezavisnost i vladao suvereno nad sobom, u zajedničkim poslovima upravljala bi viša instanca, ali ne bi dolazilo ni do kakve ekonomske ili državne centralizacije (Proudhon, 1982; 327). Zakoni bi bili zamijenjeni ugovorima između određenih skupina ili pojedinaca, društvene klase bile bi zamijenjene prema kategorijama funkcije, misleći pritom na poljoprivrednike, proizvođače, stočare, tiskare i mnoge druge. Proudhonovo društvo bilo bi bez vlade, preciznije, jedini oblik vladavine bio bi samoupravljački, zasnovan na međusobnim ugovorima. Anarhistova zamisao počiva na pretpostavci kako će uređeni ekonomski odnosi u društvu korigirati, regulirati i naposljetku ukinuti sve oblike političke kontrole ili autoriteta, uključujući policijsku i vojnu službu. (George, 1922; 534). Iako je Proudhon u svojim početnim zamislima uzimao anarhiju kao društveni ideal koji je moguće i treba ostvariti, u svojim

kasnijim godinama (i djelima) on se udaljava od anarhizma, zagovarajući necentraliziranu državu s parlamentarnim uređenjem. Temeljna poteškoća koja je uvjetovala odmak od anarhizma jest nemogućnost ostvarivanja društva u kojem ne postoji minimalna razina autoriteta (Sekelj, 1987; 24-28).

2.4. Mihail Aleksandrovič Bakunjin

Mihail Aleksandrovič Bakunjin (1814. – 1876.), najpoznatiji anarhistički revolucionar, gorljivi propagator anarhističke misli, dugogodišnji zatvorenik u Petropavlovskoj tamnici, osoba koja je veći dio svojeg života provela u bijegu i organiziranju anarhističkih akcija. Gorljivi protivnik Marxa i njegove diktature proletarijata, zbog svojeg revolucionarnog angažmana zvan „anarhist s barikada“. Bakunjinov doprinos anarhizmu više je bio praktične naravi, uz komentiranje aktualnih političkih zbivanja, što se očituje u brojnim organizacijskim djelatnostima koje je provodio diljem Europe, kao što su osnivanje Internacionalnog bratstva 1865. godine u Napulju i osnivanje Anarhističke internacionale (nakon što su anarhisti s Bakunjinom izbačeni iz Međunarodnog saveza) gdje su sudjelovali delegati iz Francuske, Švicarske, Španjolske, Italije te Sjedinjenih Američkih Država.

Njegov angažman u spisateljskoteoretskom umijeću više je bio usmjeren na komentare i analize tadašnjih političkih i društvenih kretanja, ali ne može se zanijekati njegova oštra kritika vladajućih i jasni stavovi u propagiranju anarhizma te federativnog ustroja. Njegova najpoznatija djela uključuju naslove: *Bog i država (Dieu et l'état, 1870)*, *Knuto-germanski imperij i socijalna revolucija (L'Empire knouto-germanique et la révolution sociale, 1871)* i *Državnost i anarhija (Gosudarstvennost' i anarhija, 1873)*. Upravo u *Državnosti i anarhiji* autor prilaže detaljan opis nacionalnih i socijalističkih pokreta u devetnaestom stoljeću, koncentrirajući se na europski kontinent. Veliki dio studije posvećen je analizi liberalističkih struja u Njemačkoj, njezinu razvojnom tijeku, ali i kritici pangermanističkih pretenzija jer su Nijemci u svojoj narodnoj biti najskloniji ideji države i autoriteta. O odnosu pangermanske i anarhističke politike, Bakunjin piše: „Na pangermanskoj je zastavi napisano: čuvanje i jačanje države pod svaku cijenu; na socijalrevolucionarnoj pak, na našoj zastavi, naprotiv, plamenim krvavim slovima zacrtano je

rušenje svih država, uništenje buržoaske civilizacije, slobodna organizacija odozdo prema gore s pomoću slobodnih saveza – organizacija razularene nadničarske sirotinje, cijelog oslobođenog čovječanstva, stvaranje novog općeljudskog svijeta“ (Bakunjin, 1979; 186). Uz česte digresije na vanjskopolitičke odnose, Bakunjin izlaže potrebu za slavenskim ustankom jer je narodna bit Slavena najmanje podložna državnom upravljanju. Slaveni u tom slučaju preuzimaju inicijativu za agitaciju drugih naroda, uz autorovo upozorenje kako se ne smiju zvesti misticizmom i idealističkim zanosom koji je stvoren u ruskom panslavističkom pokretu te stvoriti „federaciju slobodnih plemenskih saveza“ (Bakunjin, 2011; 18).

U kritici vanjskopolitičkih i unutarpolitičkih kretanja Bakunjin u više navrata napada državu, ali i sva politička uređenja koja od svojih građana zahtijevaju poslušnost spram autoriteta. Države u međunarodnom okružju gledaju samo na vlastiti nacionalni interes, one se suprotstavljaju i nadmeću, kao što to rade države u realističkim teorijama međunarodnih odnosa. Jedino u čemu mogu pronaći zajedničke temelje jest njihova eksploatacija i porobljavanje narodnih masa (Bakunjin, 1979; 3). Protiv vladavine povlaštene manjine nad većinom kritika će biti usmjerena k socijalističkim opcijama i predstavničkoj demokraciji. Bakunjin kritizira predstavničku demokraciju kao najnoviji državni oblik koji se oslanja na diktaturu narodne volje gdje su izabrani predstavnici samo novi izrabljivači naroda u službi održavanja državne centralizacije (Bakunjin, 1979; 22). Uz čestu kritiku vlasti, ovoga puta buduće vlasti, dolazi Marxov program, preciznije, diktatura proletarijata. Komunistički program naglašavao je kako će cijeli proletarijat vladati, no Bakunjin argumentira kako tada proletarijat neće imati nad kime vladati, vlast proletarijata samo je prikriveni plan za dovođenje istaknutih partijskih komunista ili „znanstvenih socijalista“ koji će svoje autoritarne ili totalitarne ovlasti prakticirati nad većinskim stanovništvom. (Bakunjin, 1979; 169-171). Bakunjin kritizira Marxovu političku doktrinu na nekoliko razina. Ponajprije, Bakunjin smatra kako dolaskom proletarijata na vlast neće biti izvršene velike promjene jer se u povijesti nikada nije dogodilo da političko tijelo žrtvuje svoju vlast radi interesa drugih ili ideala poput pravednosti i slobode. Druga vrsta teoretskog neslaganja s Marxom proizlazi iz Marxove redukcije političke moći na ekonomsku moć, moć koju posjeduje dominantna vladajuća klasa. Stvaranjem egalitarnih ekonomskih odnosa došlo bi do ispravljanja i političke moći što Bakunjin odbacuje jer se ne uzimaju u obzir važni povijesni čimbenici kao što su pravne, političke i religiozne institucije (Carter, 2011; 246-248).

Osim što se protivi marksističkoj i posredničko demokratskoj vlasti, Bakunjin kritizira scijentizam i općenito doktrinu da vlast zauzmu znanstvenici ili eksperti, misleći pritom na određenu vrstu tehnokracije. Drugim riječima, Bakunjin se protivi svakoj vlasti i svakom političkom autoritetu koji se nije razvio iz želja i pobuda naroda jer narodne mase znaju što je najbolje za njih. Napomenimo kako Bakunjin nije protivnik svakog autoriteta (što je često neutemeljena kritika anarhista) već se protivi autoritetu koji je prisilan i ne dopušta pojedincu da vlastitim promišljanjem ispita različite stručnjake i time dođe do svoje odluke. Anarhisti se ne protive liječniku, inženjeru ili stolaru zbog znanja i ekspertize koju posjeduje, već zbog prisilnosti kojim želi nametnuti svoj autoritet kao nepogrešiv i time obvezan za sve druge⁵ (Bakunjin, 1970; 32).

Suprotstavljenost društva kao vremenski prvotnijeg entiteta i države kao posljedice društvenog ugovora spominjali smo kod Godwina i Proudhona. Bakunjin nije iznimka, on preuzima dihotomiju koja postoji između države, koja ima pravnu i zakonodavnu strukturu te društvenog stanja u kojemu je ponašanje vođeno običajima i navikama. Iz toga proizlazi njegova kritika društvenog ugovora, u njegovoj eksplicitnoj i prešutnoj inačici. Ako u prirodnom stanju ne postoji razlikovanje između dobra i zla društvenim ugovorom, ta distinkcija počinje postojati. Dobrim se određuje sve što je korisno zajedničkom interesu, svi sudionici tog ugovora podređuju se javnom pravu koje predstavlja država. Ovim činom država ima legitimitet da upotrebom sile ili nekog drugog sredstva eliminiira svaku vrstu individualnih prava ili egoističnog ponašanja koji su u suprotnosti sa zajedničkim pravom (Bakunjin, 1979; 251-255).

U moralnoj procjeni države Bakunjin ističe kako su moderne države vođene samo vlastitim interesima, koristeći ponekad retoriku kršćanske etike i vrlina kako bi zadobile vlastite partikularne ciljeve koji su u suprotnosti s univerzalnošću pravednosti spram čitavog čovječanstva. Amoralizam u međunarodnim odnosima, gdje je briga usmjerena samo na vlastitu državu, uvjetuje stvaranje novih država jer jedna država nema obveze prema stranim skupinama ljudi te ih svojim postojanjem (putem društvenog ugovora) primorava na stvaranje novih društvenih ugovora kako bi se osigurali elementarni uvjeti sigurnosti. Štoviše, države tada ulazi u međusobnu borbu, javlja

---

⁵ Sličnu kritiku znanstvenog autoriteta i suvremenog scijentizma podupirao je i Paul Feyerabend u djelima: *Against Method* (1975.), *Science in a Free Society* (1978.) i *The Tyranny of Science* (2011.)

se sigurnosna dilema gdje svaka država nastoji povećati svoju moć ne bi li ju uništili drugi akteri na međunarodnom polju. Zbog svoje potrebe za konstantnim povećanjem moći, nemoguća je njihova koegzistencija koja ne bi bila na štetu narodu. Bakunjin zaključuje: „Država je, dakle, najflagrantnija, najciničnija i najpotpunija negacija humaniteta. Ona razbija univerzalnu uzajamnost svih ljudi na zemlji i udružuje se s jednim dijelom ljudi samo zato da bi mogla uništiti, osvojiti i porobiti sve ostale. Njezina zaštita pokriva samo njezine vlastite građane i ona ljudsko pravo, čovječanstvo i civilizaciju priznaje samo unutar vlastitih granica (Bakunjin, 1979; 256).

S obzirom na inherentnu štetnost države na njezinu unutarnjem i vanjskom političkom i društvenom odnošenju spram drugih, preostaje njezino svrgavanje putem, socijalne i ekonomske revolucije. Revolucija mora proizaći iz spontaniteta naroda, ona mora biti „odozdo“, dovodeći do potpunog narodnog oslobođenja. Revolucionarni ustanak opisan je ovim riječima: „To je široki narodni put, put stvarnog i potpunog oslobođenja, pristupačan za svakoga i zbog toga stvarno narodni, put anarhističke socijalne revolucije koja samostalno niče u narodnoj sredini, koja sve ruši, što se suprotstavlja širokom valu narodnog života, s time da kasnije iz najdublje narodne biti stvori nove oblike slobodnog društva“ (Bakunjin, 1979; 126). Spontana revolucija treba biti provedena univerzalno, uništavajući sve institucije koje djeluju prisilno na ljudsku slobodu, ne isključujući mogućnost da inicijatori revolucije budu revolucionari unutar tajnih udruženja (Mintz, 1984; 112-113). Značajnu distinkciju Bakunjin uvodi spram objekta revolucionarnog djelovanja, razlikujući revoluciju usmjerenu prema stvarima i institucijama te izravan napad ljude. Bakunjinova je revolucija spram stvari i institucija dok Marxu i Engelsu prigovara kako žele revoluciju koja će likvidirati ljudske živote (Sekelj, 1987; 59-61).

Krajnji je cilj socijalne revolucije potpuna reorganizacija društva, pružajući svakom pojedincu od njegova rođenja jednaka sredstva za razvoj različitih sposobnosti i njihovo dostatno iskorištavanje budućeg rada. Zalaže se ujedno i za ukidanje prava nasljedstva jer je ono proizvod državne vlasti te dokle god ono postoji, postajat će i ekonomska nejednakost (Bakunjin, 1979; 209-210). Uz svaku političku i ekonomsku reorganizaciju društva potrebna je i smjena kolektivnog duha koji počiva na partikularnim historijskim, filozofskim i teološkim idejama. Stoga je potrebno odbaciti i najveću iluziju čovječanstva, to jest, religiju. Religija zahtijeva podložnost čovjeka Bogu, stoga

čovjek robuje moralno i intelektualno autoritetu teologije. U dosezanju potpune slobode potrebno je odbaciti svaki element koji čovjeka čini neslobodnim (Bakunjin, 1979; 211) .

Slijedeći prodhoničku doktrinu, Bakunjin je zagovornik federativnog uređenja društva od njegove elementarne društvene jedinice do međunarodnog uređenja. Bakunjin poziva na federativno udruženje Europljana koje neće biti organizirano prema centralističkom državnom ustroju jer među njima vlada nejednakost moći. Od pripadnika federativnog saveza očekuje se da izvrše društvenu i političku reorganizaciju, tako da budući sustav bude osnovan „odozdo prema gore“, bez nasilnog aparata države, u kojemu će postojati mogućnost za slobodna udruženja općina, pojedinaca i pokrajina. Novoosnovane Sjedinjene Države Europe trebale bi odbaciti cjelokupnu povijest prava država, sva vanjskotrgovinska pitanja i granični prijelazi smatraju se tekovinama prošlosti i moraju se ponovno urediti. U daljnjim karakteristikama konfederacije navodi se potreba za osiguravanjem potpune autonomije pokrajina i naroda uz osiguranje da ona neće biti štetna za svoje susjede. Posljednja stavka navodi da su svi narodi, pokrajine i općine slobodne ujedinjavati se i razdvajati prema potrebi (Bakunjin, 1979; 189-191).

2.5. Pjotr Aleksejevič Kropotkin

Pjotr Aleksejevič Kropotkin (1842. – 1921.) rođen je u plemićkoj obitelji, mladost provodi u vojnoj službi na Sibiru, što mu ostavlja dovoljno vremena da se posveti istraživanju sibirskih plemena, etologiji i geološkom sastavu spomenutog područja. Jedan je od najutjecajnijih teoretičara klasičnog anarhizma, ali i propagatora anarhističkih ideja. Njegov bogati spisateljski opus sastoji se od djela kao što su: *Osvajanje kruha (La Conquête du Pain, 1892)*, *Anarhija: njezina filozofija, njezin ideal (L'Anarchie: sa philosophie, son idéal, 1896)*, *Sjećanja revolucionara (Zapiski revoljucionera, 1899)*, *Uzajamna pomoć: faktor evolucije (Mutual Aid: A Factor of Evolution, 1902)*, *Država: njezina povijesna uloga (L'État: son rôle historique, 1906)*, *Velika revolucija: 1789. – 1793. (La Grande Révolution: 1789. – 1793., 1909)*. Napisao je i značajna djela iz područja geografije i geologije kao što su: *Opći pregled orografije Istočnoga Sibira (Obščij očerk orografii Vostočnoj Sibiri, 1875)*, *Istraživanje o ledenom dobu (Issledovanie o lednikovom periode, I–II, 1876)*.

Koncept „uzajamne pomoć“ i znanstveno zasnivanje anarhizma glavni su noviteti u Kropotkinovoj teoriji klasičnog anarhizma. Želeći izvući anarhizam iz „oblaka“ spekulativne metafizike, Kropotkin u čitavom svojem stvarateljskom opus pokušava integrirati anarhizam s tadašnjim znanstvenim teorijama. Anarhizam bi stoga trebala biti filozofija ili svjetonazor koji počiva na mehanicističkom tumačenju svijeta (uz primjenu evolucijskih postulata na organski svijet) dok njezino istraživanje treba osnovati na prirodnoznanstvenoj metodologiji. Cilj je anarhističke filozofije zasnivanje holističko-sintetičkog sustava koji će povezati svijet prirodnih pojava, društvo, ekonomska i politička pitanja te moralni diskurs. Iako ovakva artikulacija novog projekta posjeduje pozitivističke pretenzije i opasnost redukcionističkih objašnjenja koji dolaze s njime, Kropotkin ih je svjestan te uvjeren kako će izbjeći pogreške koje su učinili Auguste Comte (1798. – 1857.) i Herbert Spencer (1820. – 1903.) (Kropotkin, 2009; 132). Koristeći se metodologijom prirodnih znanosti, anarhist treba odbaciti sve apriorističke zaključke koji su proizašli iz tisućljetne tradicije metafizike. Istraživanju društva treba pristupiti kao što znanstvenik pristupa istraživanju partikularne životinjske zajednice (Kropotkin, 2009; 188). Dakle, osim što se anarhizam etablirao kao društveni pokret koji je usmjeren k eliminaciji državnog i etatističkog uređenja, ono sada dobiva odlike intelektualnog pokreta.

S obzirom na to da kritičari anarhizam određuju kao puku destrukciju društvenih sustava i protudržavnog djelovanja, Kropotkin nastupa kao apologeta, braneći ali i izlažući ideale anarhije. Filozofija anarhizma zamišljena je kao nova paradigma, kao što u povijesti znanosti postoje određene smjene paradigmi, tako će i anarhizam dovesti do smjene društvene i intelektualne paradigme. Intelektualna smjena uvjetovat će odbacivanje autoriteta svećenika, vojskovođa i sudaca, svih onih koji su u ime manjine nametali drugima vlastite ideje. Nova društvena paradigma, ona vođena anarhističkim idealima, zahtijevat će odbacivanje svekolike dominacije manjine nad većinom, misleći pritom na politički autoritet i svekoliku društvenu prisilu. Ujedno, stvarajući društvo u kojem su svi jednaki, bez klasnih podjela, društvo koje se razvija kao organizam i dopušta svojim članovima da vladaju nad sobom (Kropotkin, 1898; 7). U genealoškom izvoru anarhizma Kropotkin piše kako je povijest čovječanstva zapravo povijest suprotstavljenosti dviju klasa (narodne/stvaralačke i rukovodilačke/hijerarhijske) te je težnja za idealom anarhije oduvijek,

iako ne dovoljno jasno artikulirana, bila prisutna u narodno-stvaralačkoj skupini (Kropotkin, 2009; 101).

S druge strane, idejni tijek anarhizma kao misaonog koncepta Kropotkin prati od drevnih korijena iz Kine, preko antičke filozofije, gdje Zenon iz Krete (342. – 267. pr. Kr.) piše o slobodnoj zajednici bez vlasti, uključujući skolastičke disputacije, do socijalističkih ideja Francuske revolucije (Kropotkin, 2019; 12).

Na prigovor kako je nemoguće urediti društvo bez države, Kropotkin odgovara kako države nisu povijesno nužne institucije, one u svojem modernom obliku nastaju tek u šesnaestom stoljeću kada dolazi do potpunog uništenja slobodnih asocijacija koje su bile prisutne u srednjovjekovnim gradovima. Stoga je povijest čovječanstva bliža životu u društvu i asocijativnim zajednicama negoli životu u centraliziranim, unitarnim državama (Kropotkin, 1898; 16). Upravo u pamfletu *Država i njezina povijesna uloga* naznačena je dihotomija između društva i države, ignorirati razdiobu društva i države znači zaboraviti kako je čovjek tisućljećima živio izvan državnog uređenja te da su države nastale u bliskoj nam povijesti. Država nastaje kada manjinski dio stanovništva počinje iskorištavati ostatak populacije, u tome kontekstu, Kropotkin ideal zajednice vidi u komunama ili slobodnim srednjovjekovnim gradovima koji su se brojnim udruženjima cehova brinuli o svim aspektima zajednice, od ekonomskih pitanja do sigurnosti (Kropotkin, 2019; 49-54).

Konstituirajući element harmoničnog društva i moralnog ponašanja Kropotkin vidi u uzajamnoj pomoći. Genealogija uzajamne pomoći izvodi se iz etoloških studija, naime unutar nižih životinjskih društava već postoje neke odlike uzajamne pomoći među članovima zajednice. Prateći višemilijunski period evolucijskog razvitka, uočljivo je kako je uzajamna pomoć bila sastavni dio svih društava, pa tako i ljudskog. U tome kontekstu, uzajamna se pomoć kao koncept suprotstavlja socijalnom darvinizmu Herberta Spencera i svakom obliku evolucionističkog tumačenja koji isključivo sukob i natjecanje smatraju jedinim razvojnim principom kod živih bića. Uzajamna je pomoć prema Kropotkinu temeljna moralna karakteristika životinja i ljudi. Ona je plod evolucijskog dostignuća, ali Kropotkin izbjegava uzajamnu pomoć prikazati kao biološku determiniranost poput socijalnih darvinista ili suvremenih sociobiologa. Veliki kulturološki probitak uzajamne pomoći iskazan je u moralnim normama svih religija, stoga uzajamna pomoć

nije biološka nužnost, već koevolucijski postupak, evolucijski razvoj nadopunjen je kulturnim ili društvenim utjecajem. O međuovisnosti izvora moralnosti i uzajamne pomoći Kropotkin piše: „U praksi uzajamne pomoći, koju možemo pratiti od najdrevnijih početaka evolucije, na taj način, nalazimo potvrdno i pouzdano podrijetlo naših etičkih predodžbi te možemo ustvrditi da je glavnu ulogu u ljudskom etičkom progresu igrala uzajamna pomoć, a ne uzajamna borba. U širokoj rasprostranjenosti principa uzajamne pomoći, čak i u današnje vrijeme, vidimo također najbolji zalag još uzvišenije evolucije ljudskog roda“ (Kropotkin, 2009; 95).

Vjerno prateći anarhističku misao, kod Kropotkina nalazimo zajedničke postavke koje smo već izrekli kod Godwina, Proudhona i Bakunjina. Jedna je od najočitijih imperativ za uništenjem države zbog njezina inherentno negativnog utjecaja na društvo. Državne institucije kvare čovjeka, u čemu i Kropotkin podržava neku vrstu dobrohotne ljudske prirode koja je naknadno iskvarena (Kropotkin, 1898; 18). Na ekonomskom planu, Kropotkin, kao i većina socijalista i anarhista, smatra kako kapitalizam predstavlja monopol manjine, unutar kojeg dolazi do eksploatacije radničkih klasa, zaključujući kako takav sustav nije kompatibilan s distributivnom pravednošću ni u mogućnosti uspostaviti jednakost. Kao propagator anarhokomunizma, Kropotkin je smatrao kako sva sredstva proizvodnje i općenito vlasništva trebaju biti zajednička, dok će sve materijalna dobra biti zadovoljena prema principu potrebe. U mnogočemu je Kropotkinova misao utemeljena na evolucijskim postulatima, od identificiranja izvora morala pa do društva koje se može gledati kao evolucijski razvitak koji od svojih početnog, jednostavnog stanja, u dugoročnim vremenskim periodima, zadobiva nove adaptacije pomoću mutacija, to jest, revolucija (Kropotkin, 2019; 11).

3. Anarhistički pokret krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća

3.1. Općenite karakteristike anarhističkog pokreta

Anarhistički pokret produkt je društvenih zbivanja Prve internacionale (1864.) i Pariške komune (1871.), u periodu stvaranja snažnih socijalističkih gibanja potaknutih nezadovoljstvom radnika. Užurbana urbanizacija i industrijalizacija, nezahvalni uvjeti rada među radničkom klasom i nedostatak elementarnih radničkih prava dovode do klasnih sukoba i potrebe za boljim uvjetima rada. Anarhistički radnički period često je tumačen kroz prizmu dominantnog marksističkog narativa zbog dugoročnog sudjelovanja anarhista među generalno socijalističkim pokretima. Samosvjesnost anarhističkog kolektivnog identiteta razvija se između 1870-ih i 1880-ih godina. Nakon unutarfrakcijskih borbi u Prvoj internacionali i postupne marginalizacije ili ignoriranja anarhista u Drugoj internacionali, animoziteti suprotstavljenih frakcija kulminiraju u izbacivanju anarhista iz internacionalnog radničkog pokreta 1872. godine (Kongres u Hagu) te se sa sigurnošću može tvrditi da nakon navedenog ideološkog rascjepa anarhisti postaju samostalan pokret. Analiza anarhističkog perioda, koja je relevantna za sadržaj i strukturu ovog rada, bit će usmjerena na vremensko razdoblje od 1860. do 1920. godine, izuzimajući Španjolski građanski rat (kada anarhisti posjeduju najveći stupanj organizacijske, vojne i političke moći) i period nakon 1968. godine kada dolazi do „oživljavanja“ pojedinih anarhističkih mislioca i teorija. Cilj je ovoga poglavlja prikazati najistaknutije anarhističke udruge/sindikate, izdavačko-propagandne časopise ili novine i općenito karakteristike koje su obilježile spomenuti pokret. Geografski, najviše pozornosti bit će pridano anarhističkim strujama u Europi (Španjolska, Italija, Njemačka, Francuska) i Sjedinjenim Američkim Državama, dok će se uzgredno spomenuti anarhističke organizacije u Aziji, Južnoj Americi i Africi, ističući globalni karakter pokreta.

Za opis temeljnih karakteristika anarhističkog poslužit ćemo se radom Berta Altenea (1950. – 2018.), ne bismo li od zajedničkih karakteristika došli do partikularne različitosti anarhističkih grupacija. Ponajprije, anarhistički pokret nije bio sastavljen samo od jedne društvene klase niti je pretendirao da svi pripadnici pokreta moraju biti dio proletarijata. Kao „anarhisti“ identificirali su se mnogi seljaci, industrijsko urbani radnici, brojni obrtnici (tiskari, postolari, sedentarna zanimanja), uključujući intelektualce koji su dolazili iz buržujskih ili aristokratskih krugova.

Anarhistički je pokret bio inkluzivan, neovisno o razini obrazovanja ili okružja iz kojeg je pojedinac dolazio (Altena, 2016; 28-31). S obzirom na zastupljenost spolova u pokretu, dominantnu su ulogu imali muškarci. Žene su na početku bile marginalizirane, ali s vremenom zadobivaju svoje mjesto u pokretu kao edukatorice, teoretičarke i sudionice u kulturnim manifestacijama (Altena, 2016; 31-33). Veliki naglasak među anarhistima bio je stavljen na kvalitetu međuodnosa i njegovanje dužnosti ili brige prema članovima pokreta. Prema Altenu, ključna karakteristika za razumijevanje anarhističkih skupina bilo je međusobna solidarnost ili drugarstvo. Nastojali su se njegovati personalni odnosi koji su uključivali određene dužnosti poput pomaganja drugovima i njihovim obiteljima ako su u nepovoljnim financijskim situacijama, pružiti im smještaj ili hranu, pomoći političkim zatvorenicima, održavanje kontakata radi informacija te ponekad i izvršenje osвете radi anarhističkih „mučenika“. Skupine su uglavnom bile veoma fluidne, okupljajući ljude na lokalnim razinama, ali i sve strance koji su simpatizirali anarhističke ideje. U vrijeme represivnih mjera državnih organa, skupine su nastojale izvršiti pozadinske provjere novih članova ili su se potpuno zatvarale zbog moguće infiltracije policijskih službenika (Altena, 2016; 34-37).

Anarhistički pokret određuje se kao mrežni model koji posjeduje tri razine. Lokalna razina uključuje sve pojedince koji održavaju otvorene i neformalne kontakte s drugim anarhistima. Druga su razina etablirane lokalne skupine koje tjedno ili mjesečno održavaju kontakte te prema potrebi mogu biti otvorene ili zatvorene u slučaju opasnosti za skupinu. Posljednja je razina koncept delegata, to jest, u svrhu organiziranja jače skupine svaka bi lokalna skupina slala delegata kako bi se dogovorili sastanci, izdavanje literature ili druge aktivnosti. Najčešća komunikacija bila je preko pisama, anarhističkih novina i osobnih kontakata. Načelno, pokret nije imao nacionalističke karakteristike što mu je omogućavalo snažniju međunarodnu usmjerenost (Altena, 2016; 37-40). Kultura je bila važan aspekt anarhističkog pokreta što se očituje u činjenici kako su mnoge skupine organizirale čitanje poezije, izvedbe dramskih uradaka, osnivanje lokalnih knjižnica i slobodnih škola. Kultura je omogućila da se identitet kolektiva manifestira u određenim simbolima, kao što su crna zastava i pjesme koje su veličale pokret i one koji su umrli radi anarhističkih ideala (Altena, 2016; 51- 54). Kulturna dimenzija privlačila je slikare, litografe i pjesnike koji su često osmišljavali naslovnice novina ili pamfleta te sudjelovali u uređivanju propagandnih tekstova ili naprosto objavljivali svoje literarne uratke (Springer, 1979; 261-266).

Jedna je od važnih karakteristika anarhističkog pokreta njegovo internacionalno ili međunarodno djelovanje koje se odbija „zatvoriti“ u granice nacionalnih pokreta ili snažnih nacionalnih stranaka koje su u svojoj srži centralističke i hijerarhijski uređene (Levy, 2004; 333-336). Zbog brojnih progona, raširenih sindikalnih mreža, potrebe za tiskanjem novina izvan granica vlastite domovine, krijumčarenja propagandnih materijala i oružja, anarhistički pokret morao je stvoriti međunarodnu mrežu kontakata i sigurnih lokacija kako bi se održao, stoga je on u svojoj srži bio transnacionalan. Osim društvenih uzroka, transnacionalno usmjerenje pokreta može biti objašnjeno kroz intelektualnu pozadinu, u tome smislu, anarhizam je izrastao na kozmopolitskim korijenima koje je u svojem klasičnom, ali i postmodernom okruženju zastupao (Levy, 2011; 268-274).

3.2. Propagandna djelatnost putem novina i časopisa

Novine su bile važno sredstvo komunikacije u anarhističkom pokretu, ujedno jedno od najkorisnijih propagandnih sredstava za regrutaciju novih članova. Brojnost anarhističkih glasila trebala bi donekle prikazati raširenost i primamljivost anarhizma kao političke opcije krajem devetnaestog stoljeća. U Rotterdamu je 1889. godine osnovan časopis *Anarchist* koji nekoliko godina izlazi besplatno (Altena, 2016; 25). U Sjedinjenim Američkim Državama izlazi niz časopisa koji propagiraju anarhističke ideje: *The Social Revolutionist*, *The Word*, *The Radical Review*, *Liberty*, *Lucifer*, *Fair Play* (Nettlau, 2000; 45). U Bostonu 1881. godine počinje izlaziti časopis *The Anarchist*, ali zbog subverzivnih poruka, već je njegovo drugo izdanje zabranjeno, dok u kolovozu počinje izlaziti *Liberty* koji je uređivao američki anarhist Benjamin Tucker (Nettlau, 2000; 49). Emma Goldman započinje s publiciranjem časopisa *Mother Earth* u ožujku 1906. godine (Jensen, 2001a; 33). Britanac Henry Seymour osnovao je u ožujku 1885. godine časopis *The Anarchist*, dok u Melbourneu u travnju 1887. godine počinje izlaziti časopis *Honesty* (Nettlau, 2000; 50).

U Danskoj je prvo anarhističko-komunističko glasilo počelo izlaziti 1896. godine pod imenom *Proletaren* te je ubrzo „ugušeno“ represivnim mjerama (Nettlau, 2000; 246). Na njemačkom govornom području izlazi *Arbeiter-Zeitung*, novine koje su osnovane sa svrhom širenja anarhističke propagande, štampane u Bernu, u periodu od 15. srpnja 1876. do 13. listopada 1877.

godine (Carlson, 1972; 84). Anarhistički propagandni listovi na njemačkom jeziku uključivali su još *Der Rebel* koji izlazi u Švicarskoj i Londonu od 1881. godine te nakon dvogodišnje stanke počinje opet izlaziti od 1884. do 1886. godine. Naslijedio ga je *Die Autonomie* koji izlazi u periodu od 1886. do 1893. godine (Carlson, 1972; 93). Časopis *Freiheit* započeo je kao glasilo socijaldemokrata u Njemačkoj, nakon što Johann Most emigrira u Sjedinjene Američke Države, *Freiheit* 1880. godine izdaje prve anarhističke priloge, etablirajući se s vremenom kao najmilitantniji list u veličanju atentata (Carlson, 1972; 183).

U Italiji časopis *L'Anarchia* počinje izlaziti u kolovozu 1887. godine. Novine u kojima se moglo čitati o anarhizmu u Italiji uključivale su *Il Movimento Sociale*, *Il Proletario*, *La Questione Sociale*, *L'Associazione*, *Il Grido del Popolo*, milanski *Tito Vezio* te *L'Operaio* etablirale su se u gradu La Spezia (Pernicone, 1993; 135,182,185,234,243). Dva važna časopisa u Italiji bila su *L'Agitazione* i *L'Avvenire Sociale* iz Messine. Mnoge časopise izdavali su talijanski imigranti na matičnom jeziku u Sjevernoj Americi. Prvi od tih glasila bio je *L'Anarchico* koji počinje izlaziti 1888. godine, dok 1892. godine počinje izlaziti *Il Grido degli Oppressi* u New Yorku. Najistaknutiji talijanski časopis anarhističke tematike u Sjevernoj Americi bio je *Cronaca Sovversiva* koji počinje izlaziti 1903. godine u Barreu (Turcato, 2007; 411, 419, 424).

Anarhistički časopis *La Revista Social* na vrhuncu svojeg izdavaštva imao je cirkulaciju od dvadeset tisuća primjerak u Španjolskoj (Bookchin, 1977; 108). Poznatija anarhistička glasila u Španjolskoj uključivala su još *El Socialismo*, *Solidaridad Obrera* i anarhokomunističko glasilo *Tierra y Libertad* (Bookchin, 1977, 118, 145). Francisco Ferrer započeo je 1901. godine s izdavanjem anarhističkoga glasila *La Huelga General* u Barceloni (Maura, 1968; 142). Kropotkin je osnovao francuski časopis *Le Revolte* u 22. veljače, 1879. godine i britanski *Freedom* 1886. godine (Carlson, 1972; 93). Izdavačka kuća *Freedom* najstarija je anarhistička tiskara koja je osim tiskanja pamfleta, širokog asortimana propagandnih materijala, ali i klasika anarhističke misli, ostala aktivna do današnjih dana (Walter, 1970; 523). U Londonu je židovsko-anarhistički list *Der Arbayter Fraynd* (*Radnikov prijatelj*) dosegao prodaju oko šest tisuća kopija (Turcato, 2007; 438). Tri važna anarhistička glasila u Francuskoj počinju izlaziti 1895. godine, a to su: *Les Temps nouveaux* koje pokreće Jean Grave, Emile Pouget osniva i izdaje *La Sociale*, naposljetku, *Le Libertaire* koje izdaje i uređuje Sébastien Faure. Anarhističke novine *L'Anarchie* pojavljuju se

1905. godine te izlaze do 1914. godine, primarno izdajući članke vezane za individualistički anarhizam (Berry, 2002; 16-17). Skupina anarhista naziva *Revolucionarna zajednica ruskih anarhista* 1870-ih godina počinje izdavati anarhističko glasilo *Zajednica (Obshcina)*, ali je njihov utjecaj na rusko društvo bio minimalan. U Sankt-Peterburgu *Unija za anarhosindikalističku propagandu* izdaje dnevne novine *Glas rada (Golos Truda)* (Marshall, 2008; 470-471). Dva anarhistička časopisa koja su kineski anarhisti izdavali u Japanu su: *Tieni Pao (Naravni principi)* i *Heng Pao (Mjera)* (Scalapino, Yu, 1961;34), pariška skupina izdaje *Hsin-Shih-chi (Novo stoljeće)* 1907. godine, dok u južnoj Kini 1913. godine započinje izdavanje časopisa *Min Sheng (Glas Naroda)* (Scalapino, Yu, 1961;46).

3.3. Anarhističke federacije i internacionalna anarhistička radnička udruženja

Anarhistički pokret razvijao se usporedno s Međunarodnim radničkim pokretom, Proudhon i Bakunjin bili su aktivni sudionici u formiranju radničkog pokreta i upravo su njihovim angažmanom nastali anarhisti kao diferencirana politička skupina unutar Prve internacionale. Nezadovoljstvo autoritarnim ili državnim socijalizmom primoralo ih je na osnivanje vlastite, takozvane *Crne internacionale*. Prvi međunarodni anarhistički kongres održan je u švicarskom gradu St. Imeriu, od 15. do 26. rujna 1872. godine. Kongresi su se redovito održavali (jednom godišnje) sve do 1877. godine, uglavnom na području Švicarske i Belgije. Internacionalni anarhistički kongres u Londonu (14. – 20. srpnja 1881.) i Internacionalni anarhistički kongres u Amsterdamu (26. – 31. 8. 1907). predstavljaju posljednje kongrese koji su uspješno održani, okupljajući velik broj delegata. Prvi pokušaj da se njemačkom narodu približi internacionalistički anarhistički pokret započeo je od Jurske Federacije koja je 24. svibnja 1874. godine izdala šesto primjeraka propagandnih pamfleta čiji je dio distribuiran u Njemačkoj. Anarhizam kao pokret u Njemačkoj biva aktivan od 1870-ih, preciznije, 1875. godine zabilježeni su pripadnici pokreta u Berlinu, Leipzigu, Magdeburgu, Münchenu i drugim mjestima, dok je 1877. godine osnovana *Anarhokomunistička partija*. Njemački delegati prvi su put sudjelovali na Internacionalnom anarhističkom kongresu održanom u Bruxellesu koji se održao od 7. do 13. kolovoza 1874. godine (Carlson, 1972; 77-80). Rani anarhistički pokret u Njemačkoj propao je zbog frakcijskih podjela koje su bile vođene između grupacija koje su izdavale *Die Freiheit* i *Die Autonomie* te korištenjem

„propagande djelom“ koja je izazivala moralno gnušanje kod radničke klase u Njemačkoj te odvratila radnike socijaldemokratima koji su preferirali parlamentarnu borbu. Nadalje, brojni zakoni koji su zabranjivali socijalistička i anarhistička učenja doprinijeli su „gašenju revolucionarne vatre“ (Carlson, 1972; 395). Napomenimo kako se njemački anarhizam razvijao usporedno sa *Socijaldemokratskom strankom Njemačke (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD)* koja je preuzela vodstvo u borbi za radnička prava i bila popularnija među radništvom jer je odobravalu ulazak stranke u parlament, dok su se anarhisti protivili osnivanju centralizirane stranke koja bi se borila za svoje mjesto u parlamentu. Frakcijske borbe između anarhista u Njemačkoj (individualista i onih otvorenih za osnivanje političke stranke) i socijaldemokrata (kojima su spočitavali nedostatak revolucionarnog duha i birokratizaciju pokreta) dovele su do kraha anarhizma (Linse, 2015; 45- 50).

Početak razvoja anarhističkog pokreta u Italiji veže se uz Bakunjinov angažman, osnivajući anarhističke krugove u Napulju. Jedna od odlika talijanskog anarhizma bila je njegova konstantna sukobljenost s internacionalističkim pokretom, nastojeći pridobiti radništvo i seljake da se pridruže anarhističkom pokretu. Pokušaji integracije talijanskog radništva u internacionalni pokret zastali su 1872. godine kada bakunjistička struja postaje dominantna (Pernicone 1993; 51). Na vrhuncu svojeg razvoja Talijanska federacija antiautoritarne internacionale imala je dvadeset i pet tisuća članova te još više simpatizera (Pernicone, 1993; 4). Talijanska federacija imala je dvije razine organizacije. Glavna razina koja je po svojim karakteristikama bila javna i inkluzivna za sve koji su prihvaćali anarhistički program te sporedna, tajna, mala skupina (*Bakunjinova revolucionarna socijalistička alijansa*) koja je za cilj imala okupljanje revolucionarne elite koja će svojim agitacijskim angažmanom započeti socijalnu revoluciju. Najveći dio anarhista u Italiji dolazio je iz sjevernih krajeva, u toskanskoj se regiji broji najviše anarhista (1874. godine), dok u svakom većem gradu u Italiji postoje anarhističke grupacije ili kružoci u kojima se proučava i širi anarhistička literatura (Pernicone, 1993; 71-77). Talijanski je anarhistički pokret u svojem začetku bio zaokupljen podizanjem insurekcija, pripreme za socijalnu revoluciju koja je trebala biti održana u proljeće 1874. godine, a započinje osnivanjem Talijanskog komiteta za socijalnu revoluciju (CIRS) u prosincu 1873. godine. Talijanski anarhisti pokušavaju organizirati masovni narodni ustanak protiv države, ali većina tadašnjeg talijanskog stanovništva nije se odazvala ovom revolucionarnom potezu. Anarhisti su primorani djelovati samostalno, čije članstvo uključuje

tvrdokorne revolucionare i volontere u mnogim talijanskim gradovima. Ustanak anarhista 1874. godine bio je neuspješan na nekoliko razina. Na lokalnoj razini pokret nije uspio u regrutiranju članova, niti u poticanju širih društvenih klasa da se pridruže ustanku protiv države (Pernicone, 1993; 85-94). Kao i u Njemačkoj, anarhiste su u Italiji, zbog frakcijskih podjela, slabe organizacijske moći i sustavne represije, nadvladali socijalisti koji su bili otvoreni za parlamentarne borbe te preuzeli vodstvo 1892. godine. *Il Partito Anarchico Rivoluzionario Italiano* nestaje s revolucionarne pozornice 1891. godine, zbog policijskog progona, slabe unutrašnje organizacije među anarhistima, sve učestalijih razmirica između anarhoindividualista (koji preferiraju terorističko djelovanje) i onih koji ne prihvaćaju nasilno djelovanje te naposljetku, nestanak „vođa“ pokreta koji su bili protjerani u druge države, zatvoreni ili prešli u socijalističke redove (što se među anarhistima klasificiralo kao izdaja) (Pernicone, 1993; 276-293). Nedostatak neformalnog vodstva karizmatičnog Errica Malatestea ubrzao je proces disolucije pokreta (Levy, 1998; 206-207). S druge strane, Davide Turcato smatra kako se talijanski anarhizam ne treba promatrati samo na nacionalnoj razini gdje se odaje dojam kako pokret prati ciklično pojavljivanje i nestajanje ovisno o represiji vlasti. Pokret je uvijek bio prisutan, ali je svoju sferu djelovanja premještao u druge države, drugim riječima, pokret je bio transnacionalan. U dvadesetogodišnjem periodu (1890. – 1914.) brojne migracije iz Italije prema Sjevernoj Americi omogućile su širenje talijanskog anarhizma izvan matične zemlje. Transnacionalni karakter talijanskog anarhizma vidljiv je u brojnoj periodici koja je izdavana izvan njihove matične zemlje, propagandnim turnejama po Sjevernoj i Južnoj Americi, novčanim donacijama i općenito razmjenom usluga (poput prevođenja anarhističkih vijesti, pamfleta i slično) (Turcato, 2007; 410-431).

Snažan utjecaj na ranu formaciju anarhizma u Španjolskoj imao je Bakunjin, regrutirajući tadašnje najgorljivije anarhiste u svoje tajno bratstvo. Ipak, za stvaranje anarhističkog pokreta u Španjolskoj najzaslužniji je Giuseppe Fanelli (1827. – 1877.), talijanski bakunjinist koji počinje propagirati anarhističke ideje 1868. godine u Madridu i Barceloni (Bookchin, 1977; 12-15). Uz razvoj Internacionalnog pokreta, usporedo se formirala anarhistička struja koja se naknadno odvojila od marksističkog utjecaja koji je najsnažniji bio u urbanim područjima Španjolske. U lipnju 1872. godine tenzije između sukobljenih socijalističkih frakcija dolaze do vrhunca, autoritarni socijalisti iz Madridske federacije izbačeni su iz tadašnje *Španjolske regionalne federacije* koja je u svojem vodstvu bila pretežito anarhistički orijentirana (Bookchin, 1977; 74-75). S obzirom na to kako je

velik dio stanovništva živio od agrarnog rada, anarhizam se 1870-ih godina počeo ukorjenjivati među seljaštvom i onim slabijeg financijskog stanja, dok je u kasnijem razdoblju španjolskog anarhističkog pokreta snažan utjecaj imao anarhistički edukator i pedagog Francisco Ferrera (1859. – 1909.) koji u Barceloni 1901. godine otvara takozvanu Modernu školu (*Escuela Moderna*) koja u svojim brojnim inačicama zadobiva veliku popularnost u cijeloj Španjolskoj. *Anarhistička organizacija španjolske regije* osnovana je u kolovozu 1888. godine u Valenciji, okupljala je različite libertarijanske struje, ali je naposljetku prevladao anarhokomunizam. Zanimljiv je i pokušaj organiziranog ustanka protiv države koji se dogodio 8. siječnja 1892. godine kada je petstotinjak radnika i obrtnika odlučilo zauzeti grad Jerez. Ustanak je brzo ugušen, mnogi su anarhisti uhićeni i pretučeni, dok ih je šesnaest osuđeno na kazne zatvora od deset godina pa do doživotnih kazni. Ujedno su 16. veljače 1892. godine četvorica anarhista (Lamela, Busique, Lebrijano i Zarzuela) obješena na gradskome trgu (Bookchin, 1977; 118-121). Pri kraju devetnaestog stoljeća anarhistički pokret u Španjolskoj gotovo je nestao, aktivnost *Anarhističke organizacije španjolske regije* bila je na minimumu, česta upotreba atentata među anarhistima distancirala je pokret od intendiranih radničkih skupina. Istaknimo kako se u Španjolskoj rano počinju javljati anarhosindikalističke organizacije, među prvima *Federacija radničkih društava španjolske regije* koja je sudjelovala u generalnim štrajkovima u Valenciji, Sevilli, Saragosi, ali prestaje s djelovanjem 1905. godine. Najveća nacionalna radnička konfederacija u Španjolskoj osnovana je 30. listopada 1910. godine, *Nacionalna konfederacija rada (Confederacion Nacional del Trabajo)*, poznatija po svojoj skraćenici CNT. U svojem začetku Konfederacija je brojila trideset tisuća članova koji su bili rasprostranjeni u 350 sindikata kroz Španjolsku. Nakon devet godina CNT povećava broj članova, između šesto tisuća i milijun ljudi podržava anarhosindikalizam u Španjolskoj (Bookchin, 1977; 128-169). Španjolski anarhistički pokret susretao se s istim unutarnjim i izvanjskim preprekama u ostvarivanju svojih političkih ciljeva. Unutarfrakcijske borbe, korištenje „propagande djelom“, nemogućnost snažnije organizacije i kontinuirane financijske stabilnosti retardirali su pokret do njegova gašenja. Izvanjske represivne mjere, visoke zatvorske kazne, povremena javna smaknuća, cenzura tiska, iako nekada probitačne za pokret, u krajnosti su dovele do stagnacije. Prvi anarhistički val u Španjolskoj održao se najduže u Europi, CNT i FAI (*Iberijska anarhistička federacija – Federación Anarquista Ibérica*) aktivno su se borili protiv autoritarnog režima Francisca Franca iako su ih naposljetku pobijedile Franckove trupe i izdale sovjetske frakcije koje su sudjelovale u Španjolskom građanskom ratu.

CNT aktivno djeluje i danas iako nikada nije uspio povratiti popularnost koju je imao prije i tijekom Drugog svjetskog rata.

Neposredno nakon pada Pariške komune, anarhizam se nije etablirao kao validni društveni pokret u Francuskoj, već je najsnažniji bio u Jurskoj Federaciji koja je 1872. godine odbila prihvatiti odluke koje su donesene na kongresu u La Hayu, te je održala vlastitu Antiautoritarnu internacionalu (1872). S obzirom na to kako se Jurska Federacija nalazila na granici između Francuske i Švicarske, znatno je utjecala na prodiranje anarhističkih ideja u Francusku (ali i druge europske zemlje), dočim je u kasnijim godinama Švicarska bila omiljeno utočište za anarhiste (dok je sama izdala brojne represivne zakone protiv anarhista). Protuanarhistički pokret u Francuskoj započeo je formacijom *Enragés (Bijesni)*, skupinom revolucionara u Francuskoj revoluciji koja je svojim uvjerenjima nalikovala anarhistima devetnaestoga stoljeća u odbacivanju političkih autoriteta, svakog oblika vlasti i naglašavanju autonomnog udruživanja. U svojim aktivnim danima predbacivali su jakobincima neučinkovitost, smatrajući da su samo jedan oblik vlasti (monarhiju) zamijenili vlastitim despotizmom (Van Gisteren, 1989; 5-6). Početak anarhističkog društvenog pokreta u Francuskoj, kao autonomnog i samoidentificirajućeg pokreta, datira u 1881. godinu, nakon konfrontacija na Francuskim socijalističkim kongresima (održanim 1879. i 1880. godine). Zbog brojnih neslaganja anarhisti se odvajaju iz socijalističkog kongresa i održavaju vlastiti *Nezavisni revolucionarni socijalistički kongres*. Iako postoje neke regionalne federacije, anarhisti do 1890-ih nisu uspijevali organizirati nacionalnu federaciju, ostajući na razini lokalnih, ali povezanih skupina (Berry, 2002; 11-12). Značajan pomak u anarhističkim redovima dogodio se u periodu od 1894. godine do 1906. godine, anarhisti su zauzeli vodeće pozicije u sindikalističkom pokretu te je tadašnja najveća sindikalna unija *Generalna konfederacija rada (Confédération Générale du Travail -CGT)* bila prožeta idejama anarhizma i revolucionarnog sindikalizma. Kako bi se nadišle prepirke i ideološka neslaganja koja su se stvorila u anarhističkom pokretu, osniva se *Anarhistička revolucionarna komunistička federacija (Federation communiste revolutionnaire anarchiste – FCRA)* 1913. godine, pokušavajući okupiti sve grupacije i federacije u Francuskoj, prema procjeni, u radu FCRA-e sudjelovalo je oko 2500 članova. Početkom Prvog svjetskog rata anarhistički pokret nestaje s francuske „pozornice“. Tiskanje novina i propagandnih materijala zaustavljeno je, sustavna organizacija pokreta ne postoji, a sve pristaše pokreta služe zatvorske kazne ili su regrutirani za vojno služenje (Berry, 2002; 18-22).

Da anarhistički pokret nije bio „vezan“ samo za socijalističke pokrete koji su djelovali u zapadnoj Europi, pokazuje aktivnost anarhosindikalizma dijelom čitavog svijeta. U Južnoj su Americi brojni sindikati oblikovani prema francuskoj *Generalnoj konfederaciji rada (Confédération Générale du Travail - CGT)* pretendirajući više na anarhizam. Neke su od njih: *Radnička federacija (FO)* koja se formirala na anarhosindikalističkim idejama 1885. godine u Urugvaju, *Argentinska regionalna radnička federacija (Federación Obrera Regional Argentina – FORA)* nakon dugogodišnjih prepirki s državnim socijalistima, 1904. godine prihvata principe anarhokomunizma, anarhosindikalisti osnivaju 1905. godine *Čileansku radničku federaciju (FTCH)*, dok u Meksiku 1910. godine izbija prva anarhistička revolucija (Schmidt, 2013; 20-32). Anarhistički pokret u Sjevernoj Americi nastaje dolaskom europskih imigranata, njemačkih i talijanskih korijena. Najznačajnija sjedišta u Sjedinjenim Američkim Državama bila su u Chicagu i San Franciscu, početkom 1880-ih godina. Nakon terorističkih napada 1903. doneseni su zakoni koji zabranjuju svim stranim anarhistima ulazak u državu. Propast anarhističkog pokreta u Americi povezan je s upotrebom nasilja, ali i s represivnim mjerama protiv anarhista što je vidljivo u sudskim postupcima kao što su Haymarket te osude na smrt Nicole Sacco i Bartolomeo Vanzettija. Tadašnja administracija nije se libila koristiti prisilne deportacije, 247 anarhista deportirano je u Europu 1919. godine (Marshall, 2008; 498-500).

U istočnoj Europi anarhističke grupacije formiraju se u Makedoniji, u gradu Kruševu, *Federacija anarhokomunista Bugarske (FAKB)* osnovana 1919. godine uživa veliku popularnost među mlađim naraštajima Bugarske, dok je u Poljskoj osnovana *Federacija anarhokomunističkih grupa Poljske i Litve (FAGPL)*, 1907. godine (Schmidt, 2013; 33-41). U Sovjetskoj Rusiji anarhistički pokret bio je aktivan od 1890-ih godina iako ruski anarhisti u inozemstvu započnu s distribucijom propagandne literature prije formiranja pokreta u Rusiji. U Ženevi *Revolucionarna zajednica ruskih anarhista* 1873. godine izdaje niz publikacija koje cirkuliraju u Rusiji. Anarhističke skupine u Rusiji bile su rijetke i malene u opsegu članstva, doduše, nakon revolucije 1905. godine njihova je popularnost značajnije porasla. Najznačajnije skupine nalazile su se u Sankt-Peterburgu, gdje je djelovala *Unija za anarhosindikalističku propagandu*, te u Harkivu, gdje je 1918. godine osnovana konfederacija anarhističkih organizacija pod nazivom *Alarm (Nabat)*. Uspon anarhizma u Sovjetskoj Rusiji nije bio dugotrajan, Crvena garda i novoformirana politička policija Cheka, 1918.

godine započeli su „čistku“ protiv anarhista u Moskvi. Anarhisti su proglašeni kriminalnom manjinom, a u sljedeće tri godine boljševici su ugušili pokret u potpunosti (Marshall, 2008; 469-473). Anarhističke ideje bile su zastupljene u Austrougarskom radničkom pokretu (1880. – 1884.), dok u Mađarskoj 1890. godine postoje aktivni anarhisti koji zastupaju anarhopacifizam Lava Tolstoja (Pejić, 2016; 72-73). Utjecaj anarhizma na radničke pokrete u Hrvatsku dolazio je iz inozemstva, ponajviše distribucijom ilegalne štampe koju pronalazimo u Slavoniji, Zagrebu i Puli. Najistaknutiji anarhisti u slavonskom podneblju bili su Miloš Krpan, Ivan Zepp i Ignjat Graff te se može tvrditi da se anarhizam u Slavoniji pojavljuje od 1881. godine do početka Prvog svjetskog rata kada u potpunosti nestaje (Rajković, 2018; 63).

Kineska mladež gradila je anarhistički pokret izvan granica tadašnje Kine. Studenti u inozemstvu bili su pokretači anarhističkih grupacija, ponajprije u Parizu i Tokiju, gdje su se okupljali istomišljenici, prevodila literatura i distribuirali propagandni materijali. Obje skupine tražile su od svojih članova strogu, asketsku disciplinu koja je uključivala apstinenciju od alkohola, duhanskih proizvoda, kockanja i posvetu fizičkom ili intelektualnom radu. Od važnijih organizacija koje su se vodile anarhističkim idealima spomenimo *Društvo za istraživanje socijalizma* koje je osnovano 1907. godine u Tokiju te je u svojoj osnovi bilo usmjereno na istraživanje socijalističkih doktrina i propagiranje anarhizma (Scalapino, Yu, 1961;36). Liu Szu-fu, poznatiji pod imenom Shin Fu, osnovao je 1912. godine anarhističku organizaciju naziva *Društvo glasajućih pijetlova u mraku* koje je u svojoj osnovi bilo vođeno Kropotkinovim „znanstvenim anarhizmom“ uz asketizam i vegetarijanstvo (Marshall, 2008; 521). Skoro identični asketsko-anarhistički ustroj imalo je *Društvo srca* osnovano 1913. godine (Scalapino, Yu, 1961; 44). Od poznatijih anarhističkih radničkih organizacija u Kini spomenimo *Opću asocijaciju hunanskih radnika* koja počinje gubiti svoju snagu u drugom desetljeću dvadesetog stoljeća kada marksističko-lenjinistička ideologija postaje dominantna. U Japanu organizirani anarhistički pokret počinje 1906. godine, dok je korejski anarhistički pokret bio povezan s nacionalnim oslobođenjem od japanske okupacije od 1910. do 1945. godine (Marshall, 2008; 522-528). Anarhističke struje u Indiji bile su u uskoj vezi s antikolonijalnom borbom protiv Britanaca, doduše samo u marginalnoj vezi jer je dominirao nacionalistički pokret s naglaskom na parlamentarnoj vlasti (Laursen, 2018; 4).

Anarhistički pokret najslabije se razvio u Africi iako se mogu pronaći anarhističke grupacije koje su bile koncentrirane u Južnoj Afričkoj Republici. *Anarhistički revolucionarni pokret* svoje je sjedište imao u Johannesburgu dok je *Bijesna Brigada* djelovala u Durbanu. Anarhosindikalistička organizacija bila je zastupljena u Južnoj Africi, ali je djelovala samo od 1915. do 1922. godine (Mbah, Igariwey, 1997; 52).

3.4. Anarhistički val terorizma

U suvremenom medijskoj slici, ali i društvenom mnijenju, terorizam se najčešće povezuje s religijskim fundamentalističkim skupinama koje su se radikalizirale unutar matičnih država ili su pridošle s područja Bliskog istoka. Unatoč tomu, terorizam nije započeo u ovom stoljeću, pa ni tisućljeću. Historiografski pregledi terorističkog djelovanja započinju sa *siccarima*, skupinama koje su za vrijeme rimske okupacije Jeruzalema (70. pr. Kr.) provodile atentate na javnim mjestima (Chaliand, Blin, 2007; Bilandžić, 2014; Law, 2009; Law (ur.); 2015; Laqueur, 2001; Townshend, 2003). U kontekstu moralnog vrednovanja tiranocida i njegove opravdanosti radi općeg dobra raspravljalo se već u antičkom dobu. Sljedeća „stanica“ u povijesti terorizma pripisuje se religioznoj sekti u srednjem vijeku, takozvanim *assasinima* koji su se koristili terorističkim taktikama u likvidaciji svojih neprijatelja. Pojam „terorizam“ prvi se put počinje koristiti u Francuskoj revoluciji, *Régime de la Terreur* bio je oblik državnog terorizma koji je za cilj imao eliminaciju političkih neistomišljenika. Maximilien Robespierre (1758. – 1794.) u svojem govoru 5. veljače 1794. izjavljuje kako u revolucionarno doba vlast ima zadatak provođenja terora nad svojim subjektima, eliminirajući sve unutarnje neprijatelje i time uspostavljajući principe nove političke moralnosti (Robespierre, 1794). Primjeri političkih atentata vidljivi su u ranom periodu devetnaestog stoljeća u Italiji kada su se protiv francuske okupacije koristile nasilne taktike. Poznati primjer toga doba pokušaj je atentata na Napoleona III. 1858. godine, u režiji talijanskog nacionalista Felicea Orsinija (Miller, 2008; 139).

Unatoč dugoj povijesti fenomena terorizma, s anarhistima započinje prvi međunarodni val terorizma. Prema teoriji terorističkih valova, anarhistički teroristički val započeo je 1880-ih godina i nastavlja se sve do početka Prvog svjetskog rata. Pogodnost razvoja prvog međunarodnog vala terorizma u anarhističkom pokretu, kao protudržavnog oblika terorizma, proizlazi iz samog

teorijskog određenja anarhizma. Nastojali smo pokazati kako negativno određenje anarhizma koji za svoj cilj uzima eliminaciju države i svake političke institucije korespondira s određenjem protudržavnog terorizma koji u svojim raznovrsnim inačicama želi promijeniti postojeću političku strukturu. Unatoč ideološkoj osnovi, koja je vrlo prilagodljiva terorizmu, ne smijemo ispustiti društveno-povijesni kontekst koji je omogućio radikalizaciju među anarhistima. Novi tehnološki napredak koji je doprinio urbanizaciji i centralizaciji rada u gradskim tvornicama, nepogodna radnička prava i uvjeti rada uz sve veći sloj siromašnog stanovništva doprinijeli su pogodnim sociološkim uvjetima za terorizam.

Jedna od doktrinarnih okosnica koja se često veže uz anarhističku upotrebu terora jest „propaganda djelom“ koju je prvi formulirao Carlo Pisane u djelu *Testamento politico*, pišući: „Propaganda ideje je himera, obrazovanje ljudi je apsurdnost. Ideje proizlaze iz djela, ne obrnuto, i ljudi neće biti slobodni kada su obrazovani, već će biti obrazovani kada su slobodni. Jedini posao koji građanin može učiniti za dobrobit svoje države surađivanje je s materijalnom revolucijom: dakle, urote, zavjere, pokušaji itd. niz je djela kojima Italija stremi prema svojem cilju.“ (Pisane u Pernicone, 1993, 13). Pisane je ove riječi napisao tijekom nacionalnog pokreta za ujedinjenje Italije, u jeku ekspedicije Sapri, 1857. godine. Razočaran neuspjehom, okreće se radikalnim političkim strujama, na njegovu je misao snažan utjecaj imao Proudhon i načelno federalističkog uređenja.

Pomoću javnih nastupa i neformalnih edukacija anarhisti su propagirali svoje ideje širim slojevima populacije. Zbog sporog i iscrpljujućeg napretka širenja ideala kroz pisane i usmene oblike, okreću se propagandi djelom koja treba poslužiti kao komunikacijsko sredstvo (Lutz, Lutz, 2005; 72). Anarhisti su preuzeli taktiku „propagande djelom“ iako nikada nisu sustavno odustali od „propagande riječima ili idejama“. Štoviše, neka anarhistička glasila služila su upravo za glorificiranje, opravdavanje i izvještavanje o činovima „propagande djelom“. Nastavno na upotrebu „propagande djelom“, jedan od zagovaratelja spomenute prakse, Paul Brousse (1844. – 1912.) smatrao je kako su mase sastavljene od radnika i seljaka koji nakon mukotrpnih dnevnih smjena nisu zainteresirani za čitanje političke literature, stoga im treba posvijetliti socijalističke ideje putem koji neće biti apstraktan i teško razumljiv, animirati ih snažnim osjećajima koji su proizvedeni iz praktičnih djela. U kontekstu propagiranja anarhističkih ideja kroz djela, Brousse piše: „Ideja će biti pokrenuta, ne na papiru, ne u novinama, ne na karti; više neće biti isklesana u

mramoru, izrezbarena u kamenu ni lijevana u bronci: oživjevši, kretat će se u tijelu i krvi, na čelu naroda“ (Brousse, 2005; 151). Carlo Cafiero, talijanski anarhist, u prosincu 1880. godine objavljuje članak u *Le Revolteu*, pišući: „Akcije i još akcije... Naša akcija mora biti trajna pobuna pomoću izgovorene i pisane riječi, od bodeža, puške, dinamita... Koristit ćemo svako oružje kada trebamo napasti kao pobunjenici. Sve je dobro za nas što je ilegalno...“ (Cafiero u Jensen, 2004; 124). Koncept „propagande djelom“ ima određenih poteškoća s obzirom na artikulaciju detalja i samu njezinu provedbu. Među anarhistima „propaganda djelom“ mogla je uključivati sva legalna i ilegalna djela koja su promovirala anarhističke ideale, od spontanih prosvjeda, štrajkova ili kulturnih manifestacija koje radničkoj klasi približavaju revolucionarne ideje. U toj maniri Michael Loadenthal opširno definira „propagandu djelom“ kao „formu političke akcije koja nastoji demonstrirati političku kritiku direktnim napadima“ (Loadenthal, 2018; 42).

Mračnija strana „propagande djelom“ uključuje provedbu nasilnih činova koji pospješuju revolucionarni pokret. Specifično kod anarhista ono uključuje atentate nad simboličnim figurama/institucijama, stvaranje malih borbenih skupina koje će pokrenuti revolucionarni ustanak te provedbu organiziranih pljački radi financiranja štampe ili financijske pomoći zatvorenim „suborcima“. Zastupamo stajalište kako je propaganda djelom imala tri funkcije: a) poslužiti kao katalizator nezadovoljstva među masama koje će dovesti do socijalne revolucije i naposljetku eliminirati državu; b) ukazati na ranjivost buržoazije i povećati vjerojatnost revolucionarnog ustanka i c) privući što veći broj ljudi u anarhističke krugove. „Propaganda djelom“ kao komunikacijsko sredstvo trebala je istaknuti da su mase pozvane na pobunu i da vladajuće klase nisu iznad dohvata ljudi koji se protive njihovoj opresiji (Garrison, 2003; 45). Odličnu opservaciju o vezi „propagande djelom“ i organizacijske strukture anarhističkog pokreta istaknula je Marie Fleming, prema kojoj je propaganda djelom pružila oblik za djelovanje među anarhistima koji ne dovodi u pitanje vjernost i legitimitet anarhističkih principa naspram osobne autonomije i slobode što se često javljalo kao razlog za odbijanje hijerarhijskih strukturiranih radničkih pokreta i političkog autoriteta u vodstvu istoimenih pokreta (Fleming, 1980; 6).

Jedan od najsnažnijih zagovaratelja i apologeta „propagande djelom“ bio je Johann Most (1846. – 1906.) koji u svrhu što uspješnijeg provođenja atentata piše djelo *Znanost revolucionarnog ratovanja (Revolutionäre Kriegswissenschaft, 1883.)*. Djelo je zamišljeno kao kratki priručnik za izradu eksplozivnih naprava, otrova, nagrizajućih kiselina bez obzira na razinu znanja o kemijskim

procesima i materijalima za izradu (Most, 1978). Osim navedenog priručnika, Most je kao urednik anarhističkoga glasila *Freiheit* opravdavao i glorificirao atentate visokih političkih dužnosnika, a zbog veličanja atentata na cara Aleksandra II. i predsjednika Williama, McKinley je osuđen na zatvorske kazne (Harvey, 1993). *Freiheit* je u siječnju 1880. godine objavio članak koji je pozivao na osnivanje ćelija, malih skupina ljudi, i uputio organizacijske smjernice u izbjegavanju pisanih tragova sa sastanaka i pisane komunikacije kako bi se smanjila mogućnost prikupljanja dokaza od strane policijskih službenika (Carlson, 1972; 214). Ujedno, u časopisu se pozivalo na upotrebu terorizma – teroristički *modus operandi* nije uključivao samo atentate na visoke dužnosnike ili članove aristokracije, Most je pozivao na uništavanje sredstava komunikacije, ureda, crkava, trgovina i tvornica. U časopisu *Der Rebell* koji je u sedamnaest izdanja izlazio od 1881. do 1886. godine isto je afirmativno proklamirana ideja „propagande djelom“ (Carlson, 1972; 254-255). U nekoliko navrata Most je objavio isječke iz djela *Ubojstvo i sloboda (Mord und Freiheit 1853.)* Karla Heizen (1809. – 1880.). Cilj je spomenutog djela bio ponuditi dovoljne razloge ili opravdanje za prakticiranje tiraniciđa, uz neke praktične primjedbe na sredstva koja se mogu koristiti u sukobu s vojskom i aristokracijom, (Heizen, 1881; 25-30). Sredstva koja je Heizen predlagao mogu se svrstati u kategoriju terorističkih sredstava, poput korištenja otrova na oružju (premazivanje metaka i svih oblika oštrica) te na sve proizvode široke potrošnje koje vojnici koriste (hrana, voda, duhan). Revolucionarna fascinacija otrovnim tvarima graniči s fanatičnim oduševljenjem religioznog kulta Aum Shinrikyo koja je u više navrata koristila biološko i kemijsko oružje ne bi li dovela do masovnog trovanja (Danzig, Sageman, Hough i drugi, 2012; Muir, 1999; Hughes 1998; Reader 1996 i 2000). Metci premazani otrovom mogu se koristiti za nasumične napade na marširajuću vojsku, improvizirane nagazne mine pogodno su oružje za urbane napade, izvještava Heizen, implicirajući asimetričnost sukoba uz nediskriminaciju potencijalnih meta. Daniel Bessner i Michael Stauch u novom prijevodu Heizenova *Mort und Freiheit* identificirali su nekoliko važnih značajki terorizma koje su našle odjeka među anarhistima. Spomenuti autori argumentiraju kako teorijska osnova Heizenova terorizma proklamira terorizam kao transnacionalni fenomen, pridaje terorističkim taktikama ideološko i materijalno opravdanje, teroristički napadi provode se nad civilnim stanovništvom te, posljednje, terorizam predstavlja sredstvo pomoću kojeg će revolucionari potaknuti progres društva (Bessner, Stauch, 2010; 144). Srodne paralele mogu se povući s anarhističkim valom terorizma koji je bio transnacionalan. Geografski pregled anarhističkog terorizma upućuje na njegovu globalnu rasprostranjenost iako su žarišta atentata bila

koncentrirana na Europu i Sjevernu Ameriku. Treba istaknuti kako anarhistički val terorizma nije bio koordiniran na međunarodnoj razini. Razlozi nemogućnosti koordiniranja na međunarodnoj razini proizlaze iz općenite naravi anarhističkog pokreta kao neformalnog zajedništva bez snažne centralne administracije koja bi imala dovoljno resursa za realiziranje takve strategije. Propagandna i agitacijska djelatnost provodila se putem pamfleta i ostale anarhističke literature, dok su istaknuti anarhistički retoričari putovali po vlastitim i susjednim državama ne bi li osnovali kružoke i time prikupili što više članova. Naglasimo kako većina anarhističkih terorista nije bila radikalizirana od anarhističkih emigranata u inozemnim državama, već su se postupno radikalizirali u vlastitim životima (Jensen, 2015). Terorističke akte provodili su pojedinci (u rijetkim slučajevima skupine od dvoje ili troje ljudi), što u tipološkom smislu anarhističke teroriste kategorizira kao terorizam „vuka samotnjaka“ (*lone wolf terrorism*). Prihvatimo li kriterije Ramona Spaaija koji terorizam „vuka samotnjaka“ određuje kao: a) individue koje djeluju samostalno; b) ne pripadaju organiziranim terorističkim skupinama ili mrežama i c) njihov *modus operandi* nije izrađen niti naređen iz izvanjskih izvora već je koncipiran od pojedinca koji će akt i provesti (Spaaij 2012; 16), očigledno je kako anarhistički teroristi pripadaju skupini „usamljenih vukova“. Istaknimo kako postoji iznimka u kategorizaciji anarhističkih terorista isključivo kao individualnih napada. U slučaju atentata na kralja Alfonsa XIII. postojala je međunarodna koordinacija između francuskih i španjolskih anarhista. Organizator je bio Francisco Ferrer, u korespondenciji s atentatorima vidljivo je kako im je davao upute i financijska sredstva da se plan što uspješnije izvrši (Maura, 1968; 134).

S obzirom na aktere koji provode terorističke činove i prema kome su napadi usmjereni, anarhisti spadaju u protudržavni terorizam, usmjeren na destabiliziranje državnog aparata i u konačnici na njegovu eliminaciju, što je u općenitom smislu i teorijska osnova anarhizma. Anarhistički sukob s državnim aparatom asimetričnog je karaktera, odbijajući ući u konvencionalnu oružanu borbu iako su se uz terorizam javljali insurekcijski pokušaji koji bi slijedili taktiku gerilske borbe (općenito su u rukama anarhista one bile osuđene na propast, poput Malatestinog ustanka u Italiji) (Thorup, 2008; 335). Najčešće mete anarhističkog vala terorizma simbolični su predstavnici države (vladari, monarsi, šefovi policijskih službi, aristokracija), političke institucije i civilno stanovništvo. Upravo je atentat bio najčešća nasilna strategija anarhista (Bilandžić, 2019; 152). Oruđa za provedbu atentata uključivala su vatreno oružje (revolvere i sačmarice), jeftine improvizirane eksplozivne naprave te u rijetkim slučajevima bodeže. Provedba terorističkih djela od strane anarhista nije

uključivala velike financijske izdatke, zato što nije postojala stroga regulacija sirovina za izradu eksplozivnih namjera, ono je bilo dostupno u svim većim gradovima. Dvije tehnološke inovacije izuzetno su pogodovale anarhistima u izvršenju i percipiranoj korisnosti terorizma. Nobelov izum dinamita pružio je anarhistima zastrašujuće i ubojito sredstvo za provedbu terorističkih činova i nastanak masovnog novinarstva (uz brzojav koji je pospješio brzinu širenja informacija) poslužio je anarhistima za utjecajno širenje straha na široke slojeve stanovništva.

Pokušamo li klasificirati anarhistički terorizam u teleološkoj maniri, prema ciljevima (Gayraud, Senat, 2008; 50), on spada u revolucionarni/ideološki terorizam. Cilj je anarhista bio terorizmom izazvati revolucionarni ustanak, atentati su trebali biti katalizatori masa koji bi izvršili socijalnu i političku revoluciju. Napomenimo kako su atentati ponekad imali retribucijski karakter, anarhisti su znali izvršiti atentate radi osвете nad individuama koje su prijavljivali anarhiste ili sudjelovali u njihovim uhićenjima ili ubojstvima. Predodžba kako su anarhisti samo pomoću atentata pokušali svrgnuti cjelokupni državni aparat (Harmon, 2002; 23) neprihvatljiva je iz nekoliko razloga. Ponajprije, anarhisti su bili svjesni da atentatom nad političkom ličnošću ne dobivaju puno u pogledu dugoročne destabilizacije vlasti jer time samo dolazi do smjene pozicija. Terorizam je trebao imati snažan propagandni utjecaj, animirajući mase na revoluciju i naposljetku uništenje bilo kakvog političkog vodstva. Drugo, anarhisti su bili svjesni koliku snagu i utjecaj nose političke institucije u održavanju postojećeg stanja, destrukcija institucija bez novog socijalnog svjetonazora predstavljala je opasnost da revolucija dovede samo do nove vlasti, dok je anarhistima primarno cilj revolucije bio abolicija svake buduće političke vlasti. Unatoč poteškoćama da se pomoću predavanja i pisane literature inicira socijalna revolucija, anarhisti su se često koristili terorističkim napadima koji su trebali ubrzati spori proces pridobivanja članova konvencionalnim metodama.

3.4.1. Povijesni slučajevi anarhističkog terorizma

Prikazi terorističkih aktivnosti anarhista u klasičnom periodu anarhističkog pokreta (1880. – 1920.) često su usredotočeni samo na nekolicinu atentata u kojima su mete bili visoki politički dužnosnici (premijeri i predsjednici) i članovi kraljevskih loza diljem Europe. Prikazani slučajevi u nastavku

trebali bi ukazati na raspone meta koje su anarhisti izabirali, rasprostranjenost terorizma u anarhističkoj praksi i različitost sredstava kojima su napadi počinjeni.

U Njemačkoj je Max Hödel pokušao ubiti cara Vilima I., u njegovoj svakodnevnoj vožnji kočijom kroz grad, 11. svibnja 1878. godine. Atentat je bio neuspješan, ispalivši tri hitca iz revolvera od kojih nijedan nije pogodio interniranu metu (Carlson, 1972; 115). Drugi anarhistički atentat na Vilima I. dogodio se 2. lipnja 1878. od ruke Carla Eduarda Nobilinga koji je iz svojeg stana, na trećem katu, ispalio dva hitca iz sačmarice, nanijevši caru ozljede na glavi, rukama i torzu. Život mu je spasila kaciga koju je u to vrijeme nosio u kočiji (Carlson, 1972; 139). Bijesna rulja pohrlila je u stan atentatora, predvođena stanodavcem Holtfeuerom koji prvi ulazi u stan, Nobiling ispaljuje hitac u njega, izazivajući da padne niz stube. Ostatak pridošlih ljudi, misleći da je stanodavac atentator, počinje izvršavati vlastitu „pravdu“ (Carlson, 1972; 139-140). Ekstremno mučan primjer „propagande djelom“ dogodio se 10. siječnja 1884. godine u postupku pljačkanja Heinricha Eiserta koji je bio vlasnik mjenjačnice. Heinrich Eisert umro je dvanaest dana nakon pljačke, od posljedica ozljeda koje su mu nanesene sjekirom, njegova dva sina, devetogodišnjak i jedanaestero godišnjak ujedno su ubijeni kako bi se riješili svjedoka, dok se njihova tutorica Karoline Berger naposljetku oporavila od ozljeda. Oteti novac bio je namijenjen financiranju časopisa *Die Radikale* i pomoći obitelji uhićenih koji su sudjelovali u radu Radikalne partije. Još jedan primjer „propagande djelom“ u Njemačkoj dogodio se 25. siječnja 1884. godine. Atentat na policijskog službenika Blöcha u kojem mu je napadač otuđio notes, revolver i sat. Anarhist Herman Stellmacher (1855. – 1884.) ubio je policijskog službenika Blöcha i potom mu otuđio notes, revolver i sat. Počinitelj je nedugo nakon atentata uhvaćen, uz sebe je imao dvije i pol kilograma dinamita, dva revolvera, bodež i lažnu bradu. Motiv atentata proizašao je iz ideoloških razloga, kao osveta za svu nepravdu koju je Bloch nanio radnicima i njihovoj obitelji. Atentator je bio urednik već spomenutog časopisa *Die Freiheit* (Carlson, 1972; 261-262). Anton Kammerer i skupina anarhista počinili su niz atentata. U Strassburgu (22. listopada 1883.) ubijaju liječnika Lienharda i vojnika Adelsa. Nakon mjesec dana, 21. studenog 1883. godine, ubijaju bankara Heilbronnera, ovog puta u Stuttgartu (Carlson, 1972; 266). U tromjesečnom razdoblju od prosinca 1884. godine do ožujka 1885. godine gradonačelnikov dom u Walsenhausenu bio je uništen dvjema eksplozivnim napravama, dva policijska službenika u Wattenschiedu propucani su dok je vlasnik tvornice u Erfeldu izboden do smrti (Carlson, 1972; 275). Treći pokušaj atentata na cara dogodio se 29. rujna 1883. godine u Rüdeshemu kada je dinamit postavljen uza zid koncertne dvorane. Iako je snaga eksplozije bila

visoka, nitko u kazališnoj dvorani nije poginuo. Štoviše, u dvorani su bili obični građani dok je carska obitelj bila na drugoj lokaciji (Carlson, 1972; 290). Jedan od poznatijih atentata bilo je ubojstvo frankfurtskog policijskog načelnika Carla Ludwiga Franza Rumpfa 13. siječnja 1885. godine. Načelnik je ubijen na stubama svojeg doma, proboden je bodežom. Julius Lieske osuđen je za ubojstvo frankfurtskog načelnika policije iako dokazi nisu u potpunosti bili konkluzivni. Kao motiv ubojstva navodi se osveta za pogubljenje anarhista koji su sudjelovali u zavjeri da se ubije car Vilim I. (Carlson, 1972; 302-307). Jedan od poznatijih atentata na austrijsku carsku obitelj dogodio se 10. rujna 1898. godine kada je talijanski anarhist Luigi Lucheni usmrtio caricu Elizabetu pomoću naoštrene turpije u Genovi (Venner, 2005).

U Španjolskoj je 25. listopada 1878. godine Juan Olivia Moncasi pokušao ubiti Alfonsa XII. ispaljujući dva metka na kralja u Madridu. Atentat je bio neuspješan, ali nakon njega su uslijedile represivne mjere protiv svih radničkih pokreta (Bookchin, 1977; 104). Paulino Pallás 24. rujna 1893. godine, u činu osvete zbog javnog smaknuća četvorice anarhista u Jerezu, baca dvije bombe na generala Martineza Camposa. General je preživio, ali je Pallás usmrtio jednog vojnika i petero civila. Atentator je ubrzo uhićen i osuđen na smrtnu kaznu koju je izvršio streljački vod. Kako bi osvetio Pallása, Santiago Salvador 7. studenog 1893. godine baca dvije bombe u barcelonski Teatro Liceo za vrijeme opere. Jedna je od bombi eksplodirala ubivši dvadeset i dvoje i ranivši pedeset članova najistaknutijih i najbogatijih obitelji u Barceloni. Nakon ovog terorističkog čina Španjolska je započela sa sustavnom represijom svih anarhista i radikala. Za napad su osuđena petorica nevinih anarhista koji su naknadno smaknuti (Bookchin, 1977; 120). Na svetkovinu Presvetog Tijela (Corpus Christi), 7. lipnja 1896. godine u Barceloni je bačena bomba na procesiju. Iako su povorku predvodili guverner Katalonije, barcelonski biskup i general Valeriano Weyler y Nicolau, bomba je bačena na začelje kolone koje su sačinjavali obični civili. U eksploziji je poginulo jedanaestero i ranjeno četrdeset osoba. Identitet atentatora nikada nije otkriven, ali je to represivnim organima poslužilo kao izlika za uhićenja anarhista, republikanaca i svakoga tko je iskazivao antiklerikalne stavove (Bookchin, 1977; 120). Antonio Canovas del Castillo, pod čijim je režimom provođeno mučenje anarhista u tamnici Montjuich, ubijen je 8. kolovoza 1897. godine, iz revolvera ga je upucao talijanski anarhist Michel Angiollilo. Angiollilo je osuđen na smrt vješanjem. Anarhist Ramón Sempau pokušao je ubiti poručnika Narciso Portasa (jednog od nadglednika mučenja u tamnicama), ali neuspješno, iako je Sempau uhićen, oslobođen je tužbi zbog javnog zgražanja nad praksom mučenja (Bookchin, 1977; 121). U Barceloni, 12. travnja

1904., na zadnji dan kraljeva posjeta Kataloniji, španjolski premijer Antonio Maura zadobio je teške rane od noža koje mu je zadao Joaquin Artal, uzviknuvši „Živjela anarhija!“ Još jedan pokušaj napada na premijerov život izveden je 26. travnja 1904. godine u Alicanti, akteri napada nikada nisu pronađeni (Maura, 1968; 136). U Parizu su 31. svibnja 1905. dvije bombe pogodile ceremonijalnu procesiju u kojoj su sudjelovali kralj Alfonso XIII. i predsjednik Loubet u Rue de Rohan. Počinitelj je bio Mateo Morral, ozlijeđeno je sedamnaest ljudi (kralj i predsjednik ostali su neozlijeđeni) iako je eksplodirala samo jedna bomba. Mateo Morral bacio je još jednu bombu (31. svibnja 1906.), ovoga puta zamotani buket cvijeća na kraljevsku kočiju u kojoj su se nalazili Alfonso XII. i engleska princeza Victoria Eugeni od Battenberga za vrijeme njihova vjenčanja. Par nije ozlijeđen, ali je ubijeno dvadeset i troje civila i ranjeno još stotinjak njih (Casanova, 2005; 85). U Barceloni je 1900-ih nastala snažna proliferacija eksplozija bombi koje su obilježile tadašnju svakodnevicu, od 1904. do 1909. godine šezdeset i šest eksplozija odjeknulo je na ulicama Barcelone iako je točan broj anarhistički motiviranih napada nepoznat (Maura, 1968; 151-157). U ožujku 1908. godine u Barceloni su eksplodirale dvije bombe koje su sadržavale kontracepcijska sredstva te se pretpostavlja da su ih postavili neomaltuzijanski anarhisti (Maura, 1968; 160). José Canalejas, premijer španjolske vlade, ubijen je 12. studenog 1912. godine ispred knjižare u središtu Madrida. Atentator je bio Manuel Pardiñas koji je nakon terorističkog napada počinio samoubojstvo. Još jedan španjolski premijer doživio je istu sudbinu. Eduardo Dato ubijen je 8. ožujka 1921. godine u Madridu, ubila su ga trojica anarhista – Luis Nicolau, Pedro Mateu i Ramón Casanellas koji su atentat izvršili s motocikla s pomoćnim sjedalom (Casanova, 2005; 90). Anarhisti su upucali (ranivši ga u rame) premijera Clemenceaua (19. veljače 1919.) te ubili urednika desnog lista *Action Française*, 22. siječnja 1923. godine (Jensen, 2009; 102). U Portugalu, preciznije Lisabonu, 4. veljače 1896., u velikoj eksploziji značajno je oštećena zgrada liječnika koji je dijagnosticirao jednog anarhista mentalno nestabilnim i tim ga činom osudio na život u umobolnici (Jensen, 2004; 136).

U Florenci je 9. veljače 1878. godine na procesiju nedavno umrlog talijanskog kralja Vittorija Emanuela II. bačena bomba i time ozlijeđeno nekoliko sudionika procesije (Pernicone, 1993; 147-148). Iako ne nužno teroristički čin, skupina anarhista (uključujući neformalno vodstvo anarhista u Italiji – Malatestu, Cafiera i Costu) odlučuju se na oružanu pobunu i širenje „propagande djelom“. Njihov prvi pokušaj bio je 8. travnja 1877. godine kada u gradu Letimo ulaze u gradsku vijećnicu, skupljaju sve porezne registre, katastarske dokumente i spaljuju ih na gradskom trgu. U gradu

Gallu anarhisti opet provaljuju u gradsku vijećnicu, skupljaju službene dokumente te ih spaljuju. Oružje i novci pronađeni u vijećnicama podijeljeni su stanovnicima grada. Insurekcija nije dugo potrajala, iscrpljeni od puta i gladi, Banda del Matese predaje se elitnim vojnim trupama koje su ih okružile i ponudile priliku za predaju (Pernicone, 1993; 124-126). Gaetano Bresci ubio je kralja Umberta 29. srpnja 1890. godine, kao osvetu za žrtve *Fatti di Maggio*, u kojima je General Bava Beccaris naredio vojsci da zapuca na prosvjednike što je za posljedice imalo osamdesetak mrtvih i petstotinjak ranjenih civila (Pernicone, 1993; 293). Paolo Schicchi postavio je bombe u vojnu baraku u Palermu i ispred španjolskog konzulata u Genovi između 1891. i 1892. godine (Jensen, 2015; 3). Paolo Lega pokušao je upucati premijera Francesca Crispia u lipnju 1894. godine zbog represivnih mjera nad sicilijanskim seljacima i radnicima (Jensen, 2008; 592). U veljači 1889. godine Vittorio Pini i Luigi Parmeggiani otputovali su u Emiliju, na sjeveru Italije i izboli bivšeg internacionalista jer je kritizirao ilegalne taktike koje su koristili anarhisti (Jensen, 2004; 133). U ožujku 1894. godine eksplodirala je bomba ispred talijanskog parlamenta, ubijajući dvoje ljudi i ranjavajući još šestero njih uz materijalnu štetu počinjenu na zgradi. U lipnju 1894. godine anarhist je pucao i ranio tadašnjeg premijera. Eksplozije su odjeknule i ispred Ministarstva pravosuđa i rata dok su u srpnju anarhisti izboli toskanskog novinara zbog kritike i neodobravanja anarhističke uloge u atentatu nad predsjednikom Carnotom (Jensen, 2004; 136). Eksplozija ispred biskupove palače u Livornu 26. listopada 1902. godine usmrtila je dvanaestogodišnjaka i ozlijedila njegovu devetogodišnju sestru te još jednog dječaka. Antonio D'alba 14. ožujka 1912. godine zapucao je na kralja Emanuela II., promašivši i ustrijelivši kraljeva tjelohranitelja (ranivši ga samo) i usmrтивši jednog konja (Jensen, 2014; 92). Nakon Prvog svjetskog rata bombaški napadi „zatresli“ su Milano u hotelu *Cavour* (14. listopada 1920.) i Torinu (11. svibnja 1921. godine). Anarhisti su postavili bombu u teatar Diana, isto u Milanu, ubivši 21 osobu i ozlijedivši 172 čovjeka (Jensen, 2009; 102).

Manifestacija atentata i glorifikacija anarhističkih „mučenika“ posebno je bila zastupljena u Francuskoj koja je doživljavala velike tehnološke, društvene i političke promjene. Unatoč tomu, francuska javnost nije odobravala atentate, pogotovo kada su u njima stradali civili. Novinarska je zajednica u svojim opisima sociološkog i psihološkog uzroka anarhističkog terorizma vidjela odraz kriminalnih karakteristika, nedostatak ili uništenje moralnih i religioznih normi te okrivljavala anarhističke intelektualce koji su svojim angažmanom kvarili mladež i naposljetku ih radikalizirali

(Shaya, 2010). Prvi dokumentirani napad počinio je Emile Florion, pokušavajući ubiti doktora Meymara iako je njegov prvotni plan bio upucati poznatog republikanskog vođu Gambeta (odustao je od tog pothvata jer ga nije uspio pronaći). Žrtva atentata zadobila je lagane ozljede od pucnja, nakon čega je atentator pokušao oduzeti sebi život (Jensen, 2004; 130). Charles Gallo bacio je flašu cijanovodične kiseline na Parišku burzu 1886. godine i pucao, nasumično uzvikujući: „Neka živi anarhizam! Smrt buržoaziji! Gomilo idiota!“ (Harper, 2008; 72). Jedan burzovni mešetar ozlijeđen je po licu od kiseline. Leon-Jules Leauthier teško je ozlijedio srpskog ambasadora 12. studenog 1893. godine, u pariškom restoranu britvom (Fleming, 1980; 14). Najpoznatiji teroristi koji se povezuju s anarhističkom ideologijom u Francuskoj su Ravachol, Auguste Vaillant i Émile Henry. François Claudius Koenigstein, poznatiji pod imenom Ravachol, 11. ožujka 1892. godine postavio je bombu u rezidenciji pravosudnog sudca koji je predsjedao suđenjem jednoj skupini anarhista. Sudac je prošao neozlijeđeno, stvorena je materijalna šteta na stambenom objektu. Sljedeći napad dogodio se 27. ožujka 1892. godine kada Ravachol postavlja eksplozivnu napravu u dom tužitelja koji je pozvao na smrtnu kaznu za već spomenutu skupinu anarhista. Tužitelj i njegova obitelj nisu ozlijeđeni, ali je stvorena znakovita materijalna šteta. Između spomenutih bombaških napada 15. ožujka 1892. godine eksplozija je odjeknula u barakama Lobau, policija je za glavnog sumnjivca identificirala Ravachola i opis njegova izgleda objavljen je u novinama. Anarhista je prepoznao konobar u restoranu *Véry* koji je bio meta terorističkog napada 25. travnja 1892. godine, dan prije početka Ravacholova sudskog procesa. Eksplozija u restoranu ubila je dvoje ljudi, od kojih je jedan bio vlasnik ugostiteljskog objekta. Dana 9. prosinca 1883. godine Auguste Vaillant bacio je s promatračke galerije bombu na Zastupnički dom nanoseći lagane ozljede dvadesetorici zastupnika. Émile Henry bacio je 12. veljače 1894. godine bombu u kafić Terminus ubivši jednu osobu i ozlijedivši dvadesetak ljudi. Doduše, Henry je svoj prvi napad izveo 8. studenog 1892. godine, namijenivši eksplozivnu napravu rudarskoj kompaniji Carmaux, ali zbog sumnjivosti paketa bomba je premještena u policijsku postaju gdje se aktivirala i usmrtila petoro policijskih službenika.

U skandinavskoj regiji poznati primjeri anarhističkih atentata unutar klasičnog anarhističkog pokreta uključuju tri nedvojbena slučaja. U Finskoj je 16. lipnja 1904. godine anarhist Eugen Schauman ispalio tri hitca na ruskoga generala Nikolaja Borikova, general je preminuo u bolnici od zadobivenih ozljeda dok je Schauman počinio samoubojstvo na mjestu atentata. U studenom 1907. godine Sophus Rasmussen, urednik danskog lista *Scorpion*, upucao je policijskog službenika

i onda počinio samoubojstvo. Nakon nekoliko godina, 26. lipnja 1909., Hjalmar Wång ubio je u Stockholmu generala obalne artiljerije Otta Ludviga Beckmana i ranio zapovjednika mornarice Pera Dahlgrena i neposredno nakon atentata počinio je samoubojstvo (Jensen, 2018; 1-4).

U Sjedinjenim Američkim Državama primjena „propagande djelom“ velikim je dijelom bila zasluga Luigija Galleanija koji je zagovarao individualne terorističke napade i povodom toga napisao pamflet *Salute è in Voi* sadržavajući upute za izradu eksplozivnih naprava (Loadenthal, 2018; 42). Galleanisti su bili notorna militantna skupina anarhista, sastavljena od talijanskih imigranata, koja je samo na teritoriju Sjedinjenih Američkih Država provodila svoja teroristička djela. Spomenuti pamflet koristili su anarhisti koji su 4. srpnja 1914. godine postavili bombu u prebivalište Johna D. Rockefellera. Alfonso Faggoti ubo je policijskog službenika tijekom prosvjeda u Bostonu te bacio bombu na policijsku postaju (1916.). Kasnije te godine, preciznije, 22. srpnja 1916. godine, anarhist je postavio bombu u kovčegu za vrijeme parade Pripremljenost u San Franciscu. U napadu je stradalo deset osoba i ozlijeđeno je četrdesetak ljudi. Val terorizma nastavio se u sličnim bombaškim napadima na policijsku postaju u Milwaukeeju (1917.), u Philadelphiji su mete uglavnom bile razne državne institucije (1918.) te Američka kompanija vune (1919). Najorganiziraniji teroristički napad u Sjevernoj Americi dogodio se u travnju 1919. godine, 36 eksplozivnih naprava poslano je poštom na različite lokacije. Intendirane mete napada bili su predstavnici vlasti, sudski službenici, veliki poslovni magnati. Nedugo nakon toga, 2. lipnja 1919. godine, devet cijevnih bombi napunjenih šrapnelima eksplodiralo je u isto vrijeme u New Yorku, Bostonu, Pittsburghu, Clevelandu, Patersonu, New Jerseyju, Philadelphiji i Washingtonu. Najrazorniji anarhistički napad dogodio se 16. rujna 1920. godine na Wall Streetu kada je Mario Buda sakrio eksploziv u kočiji i pritom usmrtio četrdeset ljudi i ozlijedio više od stotinjak prolaznika (Loadenthal, 2018; 42-43). Najpoznatiji atentat počinio je poljski anarhist Leon F. Czołgosz ustrijelivši predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Williama McKinleyja 6. rujna 1901. godine. U svojem je priznanju tvrdio da je imao dužnost ubiti predsjednika. Aktivno je proučavao anarhističku literaturu, njegova motivacija proizašla je iz anarhističke ideologije koja je zagovarala ukidanje političkog vodstva (Fine, 1955; 780). Masakr na Haymarketu 4. svibnja 1886. godine posljedica je bombaškog napada – nepoznati anarhist bacio je bombu među policijske redove, ubivši i ranivši nekoliko njih (Jensen, 2004; 132-133). Anarhistički teoretičar Alexander Berkman upucao je i ubo Henryja Claya Fricka, voditelja u tvornici Carnegie Steel. Atentat se dogodio u Frickovu uredu u Pittsburghu. Motiv za atentat bila je osveta zbog upošljavanja

Pinkertovaca da razbiju štrajkove u kojima je poginuo jedan dječak (Jensen, 2004; 135). U Denveru je 23. veljače 1908. godine talijanski anarhist Giuseppe Alia ispljunuo hostiju i upucao svećenika u srce. U New Yorku je 28. ožujka 1908. godine eksplozivna naprava preuranjeno eksplodirala, usmrтивši mladog anarhista i slučajnog prolaznika iako je eksploziv bio namijenjen policiji koja je trebala doći na Union Square (Jensen, 2001a; 33).

Provedba nasilnih političkih atentata prodrła je i u izoliran Japan kada je 1910. godine skupina socijalista i anarhista kreirala urotu sa svrhom usmrćivanja cara Meija. Sljedeće je godine (1910. – 1911.) uhićeno dvadeset i šest anarhista od kojih je dvanaest bilo pogubljeno zbog spomenutog atentata (Tsuzuki, 1970; 503). Jedini primjer „propagande djelom“ u Australiji dogodio se 27. srpnja 1893. godine kada je Larry Petrie bacio bombu na brod Aramac (Jensen, 2009; 90). U Buenos Airesu postojala je zajednica od deset tisuća anarhista, stvorena od velikog priljeva talijanskih imigranata, što ju čini najvećom takvom zajednicom prije Španjolskoga građanskog rata. Ruski anarhist Simon Radowsky ubio je policijskog načelnika Ramona Falcona u Buenos Airesu krajem 1909. godine (Jensen, 2015, 6-8). U lipnju 1910. godine eksplozivne naprave podmetnute su u Teatro Colon, najveću opernu dvoranu u Buenos Airesu (Jensen, 2009; 96). Teroristički činovi u Brazilu uključivali su bombaške napade na Palaču pravde u Buenos Airesu (15. kolovoza 1920.), Burzu i Ministarstvo vanjskih poslova u Rio de Janeiru (12. veljače 1920.) (Jensen, 2009; 103).

Prikazani primjeri anarhističkih napada ukazuju na to da su anarhisti sudjelovali u globalno rasprostranjenom terorističkom valu. Prema procjeni uglednog povjesničara anarhizma Richarda Bacha Jensena, u razdoblju od 1878. do 1914. godine anarhisti su ubili više od 220 ljudi i ranili oko 750 osoba (Jensen, 2015; 2). Teroristička aktivnost generirala je neviđeni strah, ali i animozitet prema anarhistima. Učestalost terorističkih napada stvorila je među novinarima, ali i policijskim službenicima, uvjerenje da postoji globalna urota pomoću koje će anarhisti srušiti postojeći politički sustav. Takva vrsta globalne mreže među anarhistima nije postojala i seriji bombaških napada došao je kraj do 1920. godine. Može li se o anarhističkom terorizmu govoriti kao o valu koji je završen? Obuhvaća li koncept četiri vala povijesni tijek terorizma u cjelokupnoj heteronomnosti terorističkih organizacija i ideoloških motiva? Ili je samo konceptualno sredstvo koje u krajnjem slučaju nudi jasan narativ za periodizaciju povijesti terorizma zanemarujući kompleksnost terorizma kao društvenog fenomena? (Parker, Sitter; 2015). Može li teroristički val

nadživjeti svoje završetak, vitalizirati se u nekom nadolazećem razdoblju? Drugim riječima, je li anarhistički val terorizma ikada završio s obzirom na to da još uvijek postoje anarhisti koji su skloni upotrebi nasilnih metoda protiv države?

3.4.2. Suvremenost anarhističkog terorizma

Nakon terorističkih napada na Svjetski trgovački centar 11. rujna 2001. godine, akademska je zajednica (uz medijske izvještaje o terorističkim napadima) doživjela „procvat“ u literaturi koja za objekt istraživanja ima upravo fenomen terorizma. Politolozi, sigurnosni stručnjaci, filozofi i povjesničari pristupili su istraživanju terorizma iz različitih, ali vrijednih znanstvenih perspektiva. U proliferaciji literature o džihadističkom terorizmu došlo je do komparacije religioznog, posljednjeg vala terorizma s anarhističkim valom terorizma. Provokativnu tezu kako su anarhistički terorizam i terorizam religijskog ekstremizma u svojim karakteristikama identični započeo je James L. Gelvin tvrdeći kako oba pokreta imaju tri zajednička koncepta. Ponajprije, oba su teroristička pokreta u svojoj srži defenzivni pokret koji se želi obraniti od kapitalizma ili u slučaju Al-Kaide od zapadnog imperijalizma koji želi nametnuti svoje vrijednosti. Drugo, pripadnici Al-Kaide i anarhisti za svoje ciljeve imaju uništenje postojećeg sustava koji smatraju izvorom opresije. Posljednje, oba pokreta imaju sklonosti konstruiranju idealnog društva koje je ostvarivo samo u ideološkim okvirima spomenutih pokreta. Usputno, Gelvin navodi organizacijske sličnosti kao što su neovisne ćelije, radikaliziranje emigranata i općenito nedostatak jasnih programskih smjernica (Gelvin, 2008). Primjedbe na navedene komparativne sličnosti terorističkih valova nije trebalo dugo čekati. George Esenwein u kratkom je komentaru došao do zaključaka kako su ideološke usporedbe anarhizma i religijskog ekstremizma Al-Kaide nedostatne, pojednostavljene generalizacije koje ne uzimaju u obzir da anarhizam većinskim dijelom nije bio sastavljen od terorista. Na organizacijskoj razini anarhistički teroristi nisu bili dio globalne terorističke mreže u kojoj je postojala jasna hijerarhija s autoritarnim religijskim vođom. Štoviše, anarhisti su se generalno (osim u slučaju anarhokršćana) protivili religiji i religioznim institucijama jer su postavljali moralne i intelektualne autoritete. Ujedno, anarhistima cilj nije bio stvoriti zajednicu koja će biti vođena religijskim zakonom, već je zagovarala ukidanje svih pozitivnih zakona (Esenwein, 2008). Ersel Aydinli u komparaciji anarhista i džihadističkog terorizma zaključuje kako je anarhistički terorizam (i kao cjelokupni pokret) bio neuspješan zbog

nekoherentne ideološke baze, dok religijski fundamentalisti imaju stabilniji, dogmatičniji nauk koji nije sklon individualnom grupiranju i autonomiji (Aydinli, 2008). Najkvalitetniju komparaciju ponudio je Richard Jensen, uočavajući sličnosti i različitosti spomenutih pokreta. Oba pokreta naglašavala su direktnu akciju, slabije programske ciljeve naspram drugih političkih skupina i kritiku postojećih državnih uređenja. Različitosti pak upućuju da anarhizam u svojoj srži nije bio defenzivan pokret, već više okrenut idealu budućeg društva, organizacijski nije bio centraliziran i nije koristio samoubilački terorizam kao *modus operandi* (Jensen, 2008; 595).

Suvremenost anarhističkog anarhizma, osim u komparativnim povjesničarskim diskusijama, relevantna je zbog kontinuirane upotrebe anarhizma među anarhističkim krugovima. Brzim pregledom terorističkih aktera na *Global Terrorism Database* jasno je vidljivo kako su anarhisti od 1978. do 2018. godine počinili 305 napada u kojima je smrtno stradalo 7 osoba i ozlijeđena su 44 pojedinca.⁶ Jedini slučaj uspješnog atentata dogodio se 21. veljače 2015. godine u blizini grčkoga grada Lamija gdje je pomoću vatrenog oružja ubijen glavni upravitelj zatvora.⁷ *Neformalna anarhistička federacija* (FAI – *Federazione Anarchica Informale*) pokušala je 7. svibnja 2015. godine u Genovi ubiti glavnog inženjera nuklearnog pogona.⁸ Talijanski anarhisti od 1980-ih godina sudjeluju u velikom broju napada, u kategorijama vandalizma, sabotaze i paleža. Od 1990-ih anarhistički su militanti prihvatili brutalnije metode (postavljanje eksplozivnih naprava i atentata) koji predstavljaju tada najveću domaću terorističku prijetnju u Italiji. Štoviše, FAI od 1998. do 1999. godine započinje kampanju „poštanskih bombi”, trideset napada izvršeno je ovim putem (Marone, 2015; 194-207). Najveći teoretski utjecaj na korištenje terorizma, kao i povratak „propagandi djelom“ u Italiji, izvršio je Alfredo Maria Bonanno (1937.) djelom *Naoružana radost* (*La Gioia Armata* 1977.), pozivajući anarhističke grupacije na upotrebu revolucionarnog nasilja (Marone, 2015; 2008). Upotrebu nasilja među ekstremno ljevičarskim skupinama potaknuli su i studentski nemiri 1968. godine, kao i nastanak kontrakulture koja je najvećim dijelom zahvatila Ameriku i zapadni dio Europe u kojoj anarhisti opet prihvaćaju nasilje kao validnu političku taktiku (Lerner, 1970; 434-438). Istaknimo da suvremeni oblik anarhističkog

---

⁶<https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?expanded=yes&search=anarchist&ob=GTIDID&od=desc&page=1&count=100#results-table> (Pristupljeno 1. prosinca 2020.)

⁷ <https://www.start.umd.edu/gtd/search/IncidentSummary.aspx?gtidid=201502210100> (Pristupljeno 1. prosinca 2020.)

⁸ <https://www.start.umd.edu/gtd/search/IncidentSummary.aspx?gtidid=201205070011> (Pristupljeno 1. prosinca 2020.)

terorizma ne favorizira atentate na političke dužnosnike, već napade na policijske, diplomatske, religijske, vojne, medijske i poslovne objekte koji predstavljaju simbole državne moći i globalne kapitalističke opresije. Većinski dio tih napada izveden je pomoću zapaljivih i eksplozivnih sredstava s ciljem da se izazove što veća materijalna, konzekventno, financijska šteta. U suvremenim diskusijama o sigurnosnim prijetnjama koje predstavljaju anarhisti naglasak više nije stavljen na „propagandu djelom“, već na doktrinu direktne akacije. Direktna akacija obuhvaća strategije aktivnog otpora (protesti, demonstracije koje mogu eskalirati u sukobe s policijskim snagama što se najčešće događa u sklopu antiglobalizacijskih pokreta i sabotaže) i pasivnog otpora koji uključuje grupno vezanje lancima za objekte ili prirodne okoliše koji su dizajnirani za uništenje i skvotiranje (Borum, Tilby; 2005). Da anarhistički terorizam nikada nije u potpunosti nestao, govori i zabrinutost sigurnosnih stručnjaka na seminaru u Madridu gdje su određene mediteranske zemlje predložile osnivanje jedinice za borbu protiv „anarhističkog terorizma“. U to je vrijeme anarhistička skupina *Crni blok (Black Block)* sudjelovala u nizu nasilnih demonstracija protiv globalizacije i postojala je mogućnost da će se transformirati u terorističku skupinu (Thorup, 2008; 349).

Kao ideološki motivi terorističke kampanje Theodora Kaczynskog, poznatijeg kao „Unabombaš“, često se navode njegovi protuljevičarski stavovi i radikalni pristup očuvanju okoliša. Navedene oznake Kaczynskijeve ideološke podloge samo su djelomično točne. Ponajprije, Kaczynski kritizira postmodernu ljevicu jer se udaljila od klasne, revolucionarne borbe i svoju pažnju posvetila političkoj korektnosti te zaštiti LGBT zajednice i etničkih manjina. Kritika lijevog političkog spektra ne znači da je Kaczynski favorizirao konzervatizam. Štoviše, kritizira konzervatizam jer su „slijepi“ na očuvanje prirode i okoliša koji su nužni uvjeti za razvoj obitelji i svih vrijednosti koje dolaze s njima. Ipak, u svojoj inačici filozofije povijesti, Kaczynski polazi od stava da uspostavom industrijskog društva, razvojem tehnologije i konzumerizma dolazi do sve veće alijenacije stanovništva. Temeljni politički i teroristički cilj Kaczynskijeva spisa *Industrijsko društvo i njegova budućnost (Industrial Society and Its Future)* upravo je uništenje tehnološkog društva i povratak na predindustrijsko stanje malih zajednica. O vlastitom političkom opredjeljenju Kaczynski piše: „U prethodnom pismu koje smo vam poslali nazvali smo sebe anarhistima. Budući da je „anarhist“ širok pojam, koji se primjenjuje na veliki broj stavova, potrebno je dodatno objašnjenje. Sebe nazivamo anarhistima zato što, idealno, težimo razbijanju cijelog društva na veoma male, potpuno autonomne jedinice“ (Kaczynski, 2006; 66). S obzirom na to da država,

industrijski razvoj i tehnologija žive u ekonomskoj međuovisnosti, potrebno je uništiti cijeli sustav koji je izrastao stoljećima. U korpusu anarhističkih struja Kazcynski je najbliži anarhoprimitivizmu, doktrini koja se zalaže za uništenje industrijske civilizacije i političkog poretka te se zalaže za osnivanje zajednica kakve su postojale u eri lovaca sakupljača. John Zerzan, najpoznatiji suvremeni teoretičar anarhoprimitivizma, zagovarao je Kazcynskijeve ideje (osim upotrebe nasilja) te su tijekom godina korespondencije razvili prislan odnos.⁹

Prikazani primjeri suvremenog anarhističkog terorizma korišteni su s namjerom kako bi ukazali na kontinuitet anarhističkog nasilja i kako se anarhističke skupine uz individualne pojedince mogu lako pretvoriti u terorističke skupine. Naglašavajući kako je suvremeni karakter anarhističkog terorizma različit od anarhizma devetnaestog stoljeća, u odabiru meta i korištenih sredstava. Suvremeni anarhizam puno je fluidniji i multidimenzionalniji s obzirom na različite utjecaje koje je poprimio iz kulturnih studija, brige za okoliš i prava životinja (*Animal Liberation Front*) i borbe za zaštitu društvenih manjina iako je zadržao imperativ za izazivanje revolucionarne borbe.

3.5. Suzbijanje međunarodnog anarhističkog pokreta

Učestalost terorističkih napada na političke dužnosnike i civilno stanovništvo izazvala je sigurnosnu krizu za koju nisu postojali već osmišljeni, provjereni mehanizmi pomoću kojih će državni organi suzbiti anarhističko nasilje. Anarhistički val terorizma ugrožavao je sustav jer je odbacivao legitimitet Westfalskog modela nacija – država. U praksi se ono očitivalo u upotrebi nasilja protiv državnih institucija, ali i u teorijskom aspektu jer su anarhisti odbacivali kontraktualističke teorije u kojima su se sloboda i pravo prebacivali na državu (Zarakol, 2011; 23-30). Zbog proliferacije političkog nasilja, države su bile primorane uvoditi novu, iznenadnu legislativu ili modificirati postojeću u svrhu prevencije terorizma (Härter, 2012). Mehanizmi koje su države najčešće koristile uključivali su cenzuriranje anarhističke propagande, zabrane okupljanja, uhićenja anarhista i služenje zatvorskih kazni. Legislativne mjere uključivale su blage i drastične inačice. Jedan primjer blažih mjera bilo je podizanje poreza na svu političku tiskovinu

---

⁹ Prijateljski su odnosi između Zerzana i Kazcynskog „zahladili“ kada je Kazcynski izdao esej *The Truth About Primitive Life: A Critique of Anarhoprimitivism* (2008).

i literaturu što je onemogućilo mnogim tiskarskim da se prihvate takvih angažmana (Aydinli, 2008; 914). Specifičan slučaj u borbi protiv anarhističkog pokreta prisutan je u Kini. S obzirom na to da su većinski dio kineskih anarhista činili studenti koji su se obrazovali u inozemstvu, kineska vlast imala je problema s praćenjem i skupljanjem informacija o anarhističkim aktivnostima. Zato su kineski državnici pokušali ubaciti „nadglednike“ nad studentima kako bi dobili informacije o revolucionarnom djelovanju i budućim planovima. Gotovo identična dilema javila se s cenzurom anarhističkih časopisa. Prominentni časopisi na kineskom jeziku izlazili su u Japanu, stoga je kineska vlast bila primorana vršiti pritisak na Japan kako bi se zaustavilo tiskanje anarhističke literature (Scalapino, Yu, 1961; 16-17).

Drastične legislativne mjere bile su usvojene nakon pokušaja atentata na monarhe i visoke političke dužnosnike, neovisno o uspjehu ili neuspjehu atentata. U Njemačkoj je nakon drugog atentata na cara Vilima I., 19. listopada 1878., usvojen *Socijalistički zakon* koji je zabranjivao politička okupljanja koja su imala demokratske, socijalističke ili komunističke pretenzije. Zabranjuje se izdavanje sve pisane literature koja sadržava lijevu političku tematiku, uz stroge kazne za sve agitatorske aktivnosti (Carlson, 1972; 158). Uz *Socijalistički zakon*, Njemačka je usvojila *Zakon o dinamitu* (1883.) koji je kriminalizirao posjedovanje, distribuciju i upotrebu eksploziva za kriminalne svrhe, misleći pritom na političke zločine koje su počinile anarhističke skupine. Izvođenje atentata kažnjavalo se smrtnom kaznom, dok se sudjelovanje u uroti ili planiranje upotrebe eksploziva u svrhu političkog zločina kažnjavalo s minimalno pet godina zatvorske kazne. Uz to, kazne su se mogle izdavati za javno veličanje nasilja ili poticanje drugih osoba za sudjelovanje u navedenim zločinima (Härter, 2012; 67). Obavještajna zajednica bila je izrazito angažirana u identificiranju subverzivnih društvenih događanja. U Njemačkoj je postojala snažna regulacija i praćenje sumnjivih političkih aktivnosti. Pridošlice ili radnički putnici morali su registrirati svoja imena i adrese u policijskim upravama. Policijski službenici često su prisustvovali sastancima anarhista i načelno svih radikalnih političkih opcija, nakon kojih su podnosili pisane izvještaje koji su uključivali imena svih koji su prisustvovali na sastanku. Mnoge anarhističke skupine, ćelije i publikacije bile su ugušene u svojim začetcima. Standardna je policijska praksa bila oduzimanje, to jest, konfiskacija literarne građe koja je govorila protiv vlasti (Carlson, 1972; 8). Osim toga, Berlinska politička policija aktivno je sudjelovala u nadziranju redakcije *Freiheit*a, često implementirajući svoje agente u pokret i uredništvo časopisa (Carlson, 1972; 212). Zbog urote da se ubije car u Niederwaldu, ponovno su obnovljeni *Socijalistički zakon*

(svibanj 1884.) te *Zakon o dinamitu* (9. lipnja 1884.) kojim se zabranjuju proizvodnja, posjedovanje, uvoženje ili prodaja eksploziva bez dozvole. Regulacija je primijenjena i na one koji posjeduju dozvolu, tako što su morali voditi registar eksploziva koji posjeduju i onog koji su prodali (Carlson, 1972; 293). Zbog povećane terorističke aktivnosti, u Austriji dolazi do „gušenja“ anarhističkog pokreta. Iznenadni zakon koji je prihvaćen 30. siječnja 1884. godine zabranio je sva okupljanja radikalnih političkih opcija i proglasio sve organizacije toga tipa ilegalnim. Nastavno na prohibiciju radikalne misli, zatvorene su sve tiskare i protjerano je oko 500 ljudi dok je velik broj njih bio uhićen (Carlson, 1972; 268).

Španjolski odgovor na anarhističku prijetnju postao je izrazito agresivan nakon pokušaja ustanka u Jerezu, nakon kojeg su četvorica anarhista javno smaknuta. Serija bombaških napada ponukala je španjolsku vladu da osnuje novu, zloglasnu, policijsku jedinicu *Brigada Social*. Najmučniji primjer suzbijanja anarhističkog pokreta u Španjolskoj dogodio se nakon bombaškog napada na procesiju Tijela Kristova (7. lipnja 1896.) kada je uhićeno više od četiristotinjak osoba i smješteno u tvrđavu Montjuich. Tamnice tvrđave poslužile su kao lokacija za provođenje organiziranog mučenja nad pripadnicima anarhističkog pokreta, koja je uključivalo brutalna premlaćivanja, odstranjivanje nokata, tjeranje na prisilna hodanja koja su trajala cijeli dan i spaljivanje genitalija. Mučenje je rezultiralo smrću nekoliko osoba i retelijacijom terorista (Bookchin, 1977; 121). Španjolski ministar unutarnjih poslova La Cierva 1908. godine predlaže *Zakon o teroristima* koji daje dodatne ovlasti u sprječavanju anarhističkog terorizma, ukidanje propagandne literature i protjerivanje svih militantnih radničkih udruženja (Bookchin, 1977; 159).

Neuspješni ustanak 1874. godine u Italiji popraćen je represivnim mjerama. Uvedene su opomene za članstvo (uključujući kontrolu kretanja) u *Talijanskoj federaciji* te je svaki prijestup rezultirao prisilnim boravištem na zatvorskim otocima. Na stotine radikala bilo je uhićeno, prisilno zadržavano i ugnjetavano na radnim mjestima i u domovima. Uz pojačanu policijsku aktivnost pri demontiranju pokreta, velik broj vojnih trupa stacioniran je u visokorizičnim područjima (Pernicone, 1993; 95). Represivne taktike u Italiji uključivale su „rastakanje“ lokalnih sekcija, potiskivanje propagandnih materijala i uhićivanje anarhista koji su se smatrali neformalnim vođama pokreta (Pernicone, 1993; 134). Talijanska vlast pobrinula se i za aktivno praćenje anarhističke emigracije u Londonu, tadašnjem sigurnom utočištu za anarhiste (Paola, 2007). Zanimljivo je istaknuti kako se u borbu protiv anarhista uključila i liječnička struka. Naime, Cesare

Lombroso (1836. – 1909.) nastojao je pokazati kako su anarhistički atentatori posjedovali određene psihološke smetnje, poput epilepsije, različitih urođenih bolesti, sklonosti hysteriji i suicidalnosti. Proučavajući torinske i čikaške anarhiste, Lombroso je u članku *Fizionomija anarhista* zaključio kako anarhisti dijele atavističke kvalitete kao i obični kriminalci. Najčešće fiziološke deformacije koje su upućivale na kriminalnu narav kod anarhista uključivale su asimetričnost lica, abnormalnu veličinu čeljusti, visoke frontalne sinuse, izbočene uši (Lombroso, 1891; 338). Italija je jedina zemlja u kojoj su se ideje pozitivne kriminalne antropologije institucionalizirale i koristile u pravnim procesima, naročito protiv anarhista. Kriminalna antropologija koja se, uz Lombrosa, vezala uz imena Enrica Ferrija (1856. – 1929.) i Rafaela Garofaloa (1851. – 1934.), zagovarala je njezinu primjenu u etiketiranju anarhističkih atentata kao činova koji su počinjeni iz iracionalnih razloga. Anarhisti se ne tretiraju više kao politički protivnici, već se za uzroke terorističkih napada uzimaju njihova nestabilna emocionalna i mentalna stanja (Jensen, 2001b; 31-33). Ideja da su kršitelji zakona zapravo samo mentalno bolesne osobe, a ne kriminalci, ušla je među policijske službenike, to jest, nizom edukacija koje je vodio Salvatore Ottolenghi, vjeran pristaša Lombrosovih koncepata. Kriminalno ponašanje objašnjavalo se kao abnormalnost čovjeka, kršitelji zakona nisu racionalni agenti već osobe koje zbog svojih atavističkih karakteristika ili psiholoških smetnji djeluju iracionalno. Ovakav pristup omogućio je talijanskoj vlasti da depolitizira terorističke činove anarhista, onemogućujući da postanu mučenici pokreta putem javnih smaknuća. Umjesto smrtne kazne, atentatori su smješteni u umobolnice i predani na brigu liječnicima i psihijatrima (Jensen, 2001b; 33-35).

U Francuskoj 1893. – 1894. godine dolazi do prihvatanja i provedbe takozvanih *lois scelerates* (kriminalnih zakona) zbog terorističkih činova koje su počinili Ravachol, Auguste Vaillant, Emile Henry i Santo Caserio. Zakoni su započeli organizirani, masovni represijski projekt usmjeren protiv anarhističkih grupacija što je uključivalo cenzuru novina, protjerivanje ili uhićenje prominentnih anarhističkih propagatora. Nakon atentata na predsjednika Sadija Carnota 28. srpnja 1894 godine, usvojen je treći izvanredni zakon koji je kriminalizirao sve oblike anarhističke propagande i poticaje na nasilne činove. Ukratko, Francuska se koristila cenzurom, uhićenjima i obavještajnim aktivnostima. Francuski policijski službenici uspješno su se infiltrirali u anarhističke krugove tako što su financirali časopise i sudjelovali u kreiranju sadržaja za te iste časopise (Aydinli, 2008, 915). Velik naglasak bio je stavljen na pravno procesuiranje anarhista iako je to u mnogim slučajevima imalo suprotne posljedice. Poznati je primjer takozvanog

„Suđenja tridesetorici“ gdje je devetnaestorici anarhista (umjetnika, teoretičara i pisaca) uz jedanaestero kradljivaca suđeno zbog kriminalnog udruživanja koje je podupiralo terorističke napade. Suđenje je završilo kao sram i izruga pravosudnog sustava, svi su anarhisti oslobođeni krivnje, dok su trojica kradljivaca dobila zatvorske kazne (Shaya, 2010; 531-535).

U Sjedinjenim Američkim Državama anarhisti su u fokus javnosti i medijske pozornosti došli bombaškim napadom na tržnicu Haymarket što je rezultirao sudskim procesom poznatih američkih anarhista u to vrijeme (Busch, 1955). Događaj koji će tek uslijediti, naime, atentat na predsjednika McKinleya koji je počinio Leon Czolgosz oblikovao je percepciju i stav javnosti spram anarhista, ali i prijetnju nacionalnoj sigurnosti. Nakon McKinleyjeve smrti američki Kongres prihvaća imigracijski zakon koji anarhistima zabranjuje ulazak u državu jer predstavljaju prijetnju za nacionalnu sigurnost svojom revolucionarnom ideologijom i terorističkom praksom. Zakon je prihvaćen pod nazivom *Imigracijski akt* iz 1903. godine koji zabranjuje ulazak stranim državljanima koji se proklamiraju kao anarhisti i omogućuje deportaciju u vremenskom periodu od tri godine nakon njihova dolaska u zemlju. Federalni imigracijski službenici dobili su ovlasti za uhićenje i deportaciju stranaca koji su propagirali politička vjerovanja koja su se smatrala ekstremnim te su u suprotnosti s demokratskim uređenjem. Imigracijski se zakon naknadno proširio tako što je sada obuhvaćao i pojedince koji su pripadali bilo kojoj anarhističkoj organizaciji ili kružoku, podržavali ili tiskali anarhističku literaturu (Barton, 2015; 304-305). Savezna država New York prva je usvojila *Kriminalni anarhijski akt* u travnju 1902. godine koji je zabranjivao publiciranje i distribuciju anarhističke literature na teritoriju New Yorka. Tijekom vremena sve su savezne države prihvatile *Kriminalni anarhijski akt* u njegovu izvornom ili modificiranom izdanju (Barton, 2015; 319-320).

Mišljenje javnosti spram atentata bilo je više nego negativno, štoviše, kulminiralo je napadima na anarhističke knjižare i objekte na kojima su se anarhisti regularno okupljani. Osvetnički mentalitet javio se među policijskim službenicima. Detektiv Henry Titus koji je bio smješten u Patersonu, znakovitom distriktu u kojem su živjeli anarhisti, izjavio je: „Jedini je pravi način da se policija pozabavi tim ljudima odlazak na njihove sastanke naoružana skraćanim sačmaricama i ustrijeli govornike kada krenu pričati“ (Jensen, 2001a; 18). Zgražanje nad terorističkim činovima koje su prakticirali anarhisti najbolje opisuje poruka predsjednika Roosevelta upućena Kongresu 9. travnja 1908. godine. Roosevelt izjavljuje: „U usporedbi sa supresijom anarhije svako drugo pitanje

postaje beznačajno. Anarhist je neprijatelj humanosti, neprijatelj čovječanstva i predstavlja veći stupanj kriminaliteta nego itko drugi. Ni jednom imigrantu koji je anarhist nije dopušteno doći na naše obale; glasilima koja podržavaju anarhističke stavove neće biti dopušteno izdavati se ovdje ili u inozemstvu“ (Roosevelt u Jensen, 2001a; 32). Zbog nekoliko incidenata koji su uključivali anarhističke salone, došlo je do zabrane izdavanja i oduzimanja licenci za otvaranje salona i klubova u kojima su se anarhisti regularno okupljali. Osuda terorističkog napada koji je počinio Leon Czołgosz išla je toliko daleko da su određeni pojedinci prihvatili doktrinu krivnje po obiteljskim vezama. Stanodavac je izbacio Czołgoszevu obitelj iz njihova prebivališta, pozivalo se na dijeljenje otkaza članovima obitelji, dok je John Czołgosz (brat Leona Czołgosza) zadržan u pritvoru tijekom posjete Theodora Roosevelta Los Angelesu u svibnju 1903. godine (Fine, 1955; 787). Unatoč značajnom angažmanu na nacionalnoj razini u sprječavanju anarhističke prijetnje, Sjedinjene Američke Države nisu bile zainteresirane za multilateralnu suradnju u sprječavanju anarhističkog pokreta.

Nekoliko europskih država uvelo je zakone koji zabranjuju upotrebu eksploziva za kriminalne svrhe. Među prvima bila je Velika Britanija (10. travnja 1883.) koju su popratile Njemačka (9. lipnja 1884.), Austrija (27. svibnja 1884.) i Belgija (22. svibnja 1886.). Tijekom nadolazećih desetljeća u kojima će doći do proliferacije upotrebe „propagande djelom“, velik broj država usvojio je zakone koji su uključivali velike kazne za upotrebu eksploziva radi nasilja i javnog podržavanje upotrebe „propagande djelom“ protiv vojske i participiranje u anarhističkim asocijacijama ili zajednicama. Sjedinjene Američke Države otišle su korak dalje, prihvaćena su dva zakona (3. ožujka 1903. i veljača 1907.) godine koja su omogućavala odbijanje imigranata koji su bili anarhisti i njihovo deportiranje. Iako je postojala bilateralna policijska suradnja između pojedinih europskih država (razmjena informacija), multilateralna suradnja protiv anarhističkih napada započela je međunarodnim protuanarhističkim kongresom u Rimu, 1898. godine (Jensen, 2009; 91-94). Ciljevi koji su se namjeravali postići na konferenciji u Rimu 1898. godine uključivali su: „(1) Definirati anarhizam tako da njegovo zagovaranje i prakticiranje doktrine postane kriminalni prijestup u cijeloj Europi; (2) stvoriti međunarodni dogovor o tretiranju anarhista od strane policijskih i sudskih službenika te posljednje (3) dogovoriti tehničke pojedinosti između državnih autoriteta koje će unaprijediti buduću borbu protiv anarhista“ (Sir P. Currie u Barton, 2015; 309). Na zahtjev ruskog veleposlanika u finalni je protokol unesena stavka da se anarhističke akte terorizma definira kao nepolitičke zločine što bi omogućilo njihovo izručenje drugim

državama. Konferencija u Rimu nije pokazala znakovite rezultate u multilateralnim odnosima, ali je pokrenula određene trendove u kriminalističkim metodologijama. Upotreba takozvanog antropometrijskog sustava mjerenja za identifikaciju *portrait parlé* zadobila je na popularnosti upravo za vrijeme anarhističkog vala terorizma. Podatci vezani uz boju kose, boju očiju, kože, ožiljaka i tetovaža stavljeni su na kartice koje su mogle stati u džep. Uz priložene su informacije (ponekad i fotografiju) policijske službe mogle lakše identificirati anarhiste i stvoriti bazu podataka za daljnju upotrebu za hvatanje međunarodnih bjegunaca. Osam država prihvatilo je upotrebu novog identifikacijskog sustava: Italija, Rumunjska, Turska, Švedska, Norveška, Švicarska, Monaco i Luksemburg (Jensen, 1981; 332-333).

Međunarodna konferencija za suzbijanje anarhističkog terorizma u Rimu nije polučila zadovoljavajuće dugoročne rezultate, štoviše većinski je dio ciljeva konferencije stagnirao, osim djelomičnog dijeljenja informacija o kretanju anarhista. Stoga je organiziran tajni susret u Sankt-Peterburgu kao *Antianarhistički protokol* na kojemu se pozivalo na osnivanje središnjih antianarhističkih ureda u svakoj državi i stvaranje sustavne komunikacije između policijskih dužnosnika oko kretanja anarhista. Protokol su 14. ožujka 1904. godine potpisali Rusija, Rumunjska, Bugarska, Srbija, Otomansko Carstvo, Austro-Ugarska, Njemačka, Danska i Švedska Norveška). Naknadno su protokol potpisale Španjolska i Portugal (15. i 25. lipnja 1904.) (Jensen, 2009; 97-98). U fokusu tajnog protokola 1904. godine u Sankt-Peterburgu bilo je sinkroniziranje nacionalnih politika u kontekstu protjerivanja i transportiranja anarhista u njihove matične zemlje. Nadodajmo kako se zagovaralo otvaranje ureda u središnjim policijama koje bi služile isključivo za razmjenu informacija s drugim državama i tim činom prevenirale sve buduće anarhističke ugroze sigurnosti. Razmjenjivane informacije uključivale su kretanje anarhista (dobrovoljnog ili protjerivanja), povijest kriminalnog ponašanja, fizički opis i fotografiju (Barton, 2015; 325-326).

Zbog atentata na visoke političke dužnosnike javlja se potreba za učinkovitim načinom zaštite političara i monarha od anarhista. Britanski specijalni odjel osnovan je 1883. godine kako bi zaštitio monarhe i sudjelovao u borbi protiv terorističkih napada. Nastavno na to, berlinska je policija započela sustavnu zaštitu cara (1890-ih), dok je početkom dvadesetog stoljeća u Italiji osnovana specijalna policijska jedinica za zaštitu kralja, a Tajna služba u Sjedinjenim Američkim Državama bila je zadužena za zaštitu predsjednika. Veliku ulogu u suzbijanju atentata imalo je slanje detektiva u države diljem svijeta gdje su se anarhisti okupljali. Infiltrirajući se u anarhističke

krugove i rad anarhističkih časopisa mogli su doći do informacija za sprječavanje terorističkih napada ili informacija o potencijalnim lokacijama (na kojima se okupljaju militantni anarhisti) ili skladištima eksplozivnih naprava (Jensen, 2009; 95-97). Naposljetku, državni angažman uspješno je diskreditirao anarhizam i praksu „propagande djelom“, unatoč tomu što je u svojoj početnoj fazi bila kontraproduktivna, nasilne represivne mjere često su pojačavale intenzitet terorističkih napada.

4. Moralna problematika terorizma

4.1. Definiranje „terorizma“

Filozofske rasprave o terorizmu mogu se općenito svrstati u tri široke kategorije: a) problematika definiranja pojma „terorizma“; b) može li se upotreba terorizma ikada moralno opravdavati i c) koji normativni okvir treba prihvatiti za uspješnu i moralnu provedbu protuterorističkih mjera (Primoratz (ur.), 2004; Miller, 2009). Problematika definiranja „terorizma“ ima nekoliko spornih točaka u kojima autori različitih akademskih pozadina ne mogu postići konsenzus. Ponajprije, klasificiranje određenog čina kao terorističkog ili neterorističkog može se zlouporabiti ili relativizirati s obzirom na sadržaj definicije. U tome smislu, pojedine državne institucije mogu proizvoljno definirati činove terorizma ne bi li „ocrnile“ i ukinule određene političke skupine koje ne odgovaraju strukturi vlasti. Drugi oblik relativiziranja terorizma proizlazi iz klišeizirane uzrečice „za neke teroristi, drugima borci za slobodu“ gdje se određeni secesionistički pokreti ili pokreti za nacionalno oslobođenje percipiraju kao „osloboditelji“ od vlastitih i izvanjskih pristaša dok ih vlast protiv koje se bore smatra teroristima. U oba slučaja govorimo o interesnim perspektivama gdje se terorizam ne tumači po svojim objektivnim karakteristikama, već prema subjektivnim državocentričnim ili protudržavnim motivacijama. Sadržaj i opseg pojma instrumentalizirani su radi političkih interesa i mogu sadržavati vrijednosne oznake. Upravo su iz tih razloga mnogi autori odbijali uvrstiti državni terorizam kao zasebni oblik terorizma. Neslaganje je proizlazilo iz pristranog određenja aktera terorističkih napada, smatrajući kako samo protudržavne ili separatističke skupine mogu biti odgovorne za terorizam. Drugi, znakovitiji i kompliciraniji problem definiranja „terorizma“ proizlazi iz adekvatnosti definicije s obzirom na njezin opseg i sadržaj. Prema svojem opsegu definicija može biti preuska ili preširoka. Jedan oblik preuskog opsega definicije bilo bi definiranje terorizma nužno kao protudržavnog djelovanja ili isticanje kako svaki terorizam mora biti religijski motiviran, ne uzimajući u obzir povijesnu različitost motiva i terorističkih aktera. Preširoko definiranje terorizma ne uzima u obzir specifičnu razliku između ratnog stanja ili gerilskog sukoba te naposljetku dovodi do toga da se svaki oblik političkog nasilja definira kao terorizam. Na primjer, Carl Wellman uzima kako su glavne karakteristike terorizma upotreba straha i prisile (ignorirajući nasilje i svrhu), što može uključivati gotovo sve oblike sukoba u kojima se može koristiti prisila, ali i nasilje koje nema političke

konotacije, poput obiteljskog ili vršnjačkog nasilja (Wellman, 1979; 252). Sadržaj definicije može polučiti da se terorizam definira s obzirom na aktera i onoga prema kome je terorizam usmjeren. Definiranje prema akterima lako je razrješivo ako se prihvati da terorizam može biti sredstvo različitih aktera. Provođenje državnog terora može biti prisutno u totalitarnim, autoritarnim i demokratskim državama (Lucić, 2019), političke ili kriminalne skupine upotrebljavat će terorizam za ispunjenje vlastitih ciljeva dok još jednu formu terorističkog organiziranja predstavlja državno sponzorirani terorizam.

Vrijedno je istaknuti kako sadržaj definicije terorizma može utjecati na moralnu prosudbu terorizma. Definiranje meta ili žrtava terorizma kao nužno nevinih individua ili civila može u daljnjoj moralnoj prosudbi terorizma predstavljati ograničenja da se što objektivnije pristupi problematici (Le Vine, 1997). Ako definicija terorizma izričito navodi kako je terorizam usmjeren na nevine osobe, moralna prosudba određenih terorističkih činova bit će već u početku neopravdana jer je korištenje nasilja nad nevinim osobama nužno nepravedno. Definicija Igora Primorca upravo je u tome ključu: „...vjerujem da je terorizam najbolje definirati kao promišljenu uporabu nasilja, ili prijetnju njegovom uporabom, protiv nedužnih ljudi, s ciljem zastrašivanja nekih drugih ljudi kako bi učinili nešto što inače neće učiniti“ (Primorac, 2007; 16). Drugim riječima upotreba „nevinosti“ u definiciji terorizma prejudicira kakva će biti konačna moralna prosudba terorizma (Young, 2004; 46). Stoga predlažemo da se definiranju terorizma pristupi s klasično logičkog aspekta. Objekt definiranja (*definiendum*) treba se odrediti najbližim rodnom (*genus proximum*) pod koji se pojam može uvrstiti i vrsnom razlikom (*differentia specifica*) koja nam omogućuje da se definirani pojam razlikuje od svih pojmova koji spadaju u njegov rod, to jest, da se odredi širina opsega koji pojam zahvaća (Kovač, 2010; Škarić, 2011). Dakle, definicija bi glasila: Terorizam je strategija ili taktika oružanog sukoba (*genus proximum*) u kojoj akteri intendirano provode nasilje ili prijete nasiljem nad metama (civilima, vojnicima, političkim figurama ili materijalnim objektima) kako bi stvorili ozračje straha u svrhu realizacije vlastitih političkih ciljeva (*differentia specifica*). Definicija je neutralna spram aktera i žrtava terorizma što joj omogućuje da se pri moralnoj analizi slučajeva mogu koristiti akteri i mete koje su relevantne za studiju slučajeva. Početnim ignoriranjem nevinosti, krivnje ili odgovornosti žrtava moralno prosuđivanje terorizma nije uvjetovano danom definicijom i otvara prostor za nepristranu raspravu i evaluaciju slučajeva. U nadolazećim poglavljima osvrnut ćemo se na moralno opravdanje ili neopravdanje terorizma s obzirom na glavne etičke tradicije.

4.2. Teorija pravednog rata i terorizma

Moralna prosudba pravednosti rata javila se relativno rano u ljudskoj povijest, prvi, donekle sustavni teoretičar teorije pravednog ratovanja bio je Aurelije Augustin (354. – 430.) koji je u svojem djelu *De Civitate Dei* ocrtao prve *ius ad bellum* kriterije. U znakovitim je instancama argumentaciju Aurelija Augustina pratio Toma Akvinski (1225. – 1274.), ujedno raspravljajući o specifičnim pitanjima relevantnim za skolastičke tekovine (Buzar, 2015). Novovjekovno doba urodilo je plodnim raspravama o opravdanosti ulaska u rat i pravednim metodama vođenja rata u kojima možemo istaknuti mislioce poput Francisca de Vittorija (1483. – 1546.), Huga Grotiusa (1583. – 1645.), Immanuela Kanta (1724. – 1804.), ali i hrvatskog humanista Vinka Palentina (1508. – 1575.) koji je razmatrao opravdanost vođenja rata protiv južnoameričkih domorodaca i kršćanskog ekspanzionizma. Najzaslužniji je autor za ponovnu revitalizaciju teorije pravednog rata u sekularnim terminima Michael Waltzer (1935.) koji je u svojem djelu *Pravedni i nepravedni ratovi* (*Just and Unjust Wars*, 1977.) pružio okvir za prosudbu moralnih principa oružanih sukoba u dvadesetom stoljeću. Teorija pravednog rata obuhvaća tri vrste kriterija, ponajprije kriterije ili načela koji moraju biti zadovoljeni za pravedni ulazak u rat (*ius ad bellum*), kriterije koji se odnose na pravedno ponašanje u ratu (*ius in bello*) te naposljetku održavanje pravednosti nakon što je rat završio putem izgradnje stabilne političke strukture (*ius post bellum*).¹⁰ S obzirom na to da je teorija pravednog rata usmjerena na konflikte između država, a posjeduje neka načela koja je potrebno unaprijediti vezano uz liberalno-demokratska uređenja današnjice (Steinhoff, 2007), postavlja se pitanje mogu li se načela teorije pravednog rata uopće primijeniti na nedržavne aktere poput terorista. Andrew Valls smatra da je moguće pružiti teoretsko opravdanje protudržavnog terorizma načelima teorije pravednog rata iako ne podržava upotrebu terorizma. U svojem članku *Može li se terorizam opravdati?* (*Can terrorism be justified?*) Vallsova argumentacija polazi od deskripcije *ius ad bellum* i *ius in bellum* pravila i mogućnosti da nedržavni akteri mogu zadovoljiti ta ista načela. Tradicionalno, načelo pravednog uzroka mora biti zadovoljeno kako bi država opravdano ušla u rat. Pravedni su uzroci, prema Vallsu, defenzivne naravi, to jest, država ima pravo na samoobranu kako bi zaštitila vlastiti teritorijalni integritet. Otkuda dolazi to pravo na samoobranu? Pravo na samoobranu proizlazi iz prava građana, volje naroda koja ima pravo na

---

¹⁰ Iscrpan tipološki prikaz najčešćih načela koja se koriste u *ius ad bellum*, *ius in bello* i *ius in post bellum* tradiciji uz njihova objašnjenja moguće je pronaći u djelu *Realizam i teorija pravednog rata* Stipe Buzara (2020., str. 85-91).

samoodređenje. Ako nedržavni akteri izraze svoje pravo na samoodređenje, dopušteno im je da u secesionističkim ambicijama koriste terorizam jer na taj način izvršavaju samoobranu prava vlastite zajednice. Drugim riječima, nedržavni akteri mogu zadovoljiti načelo pravednog uzroka u *ius ad bellum* tradiciji (Valls, 2000; 68-70). Iako se ovakva vrsta argumentacije može primijeniti na pojedine terorističke organizacije (ETA, IRA, PLO, FLQ) koje su tražile vlastitu političku autonomiju ili nacionalno oslobođenje, na primjeru anarhista ono ostaje neupotrebljivo. Anarhisti nisu imali secesionističke ambicije jer pokret nije bio omeđen etničkom ili nacionalnom motivacijom. U fokusu anarhističkog pokreta bila je borba za radničku klasu koja je bila pod opresijom kapitalističkog sustava i države. Raširenost pokreta počivala je na solidarnosti među radnicima ili uvjerenju u borbi za radnike čime su anarhisti bliži kozmopolitskim uvjerenjima. Vrijedno je istaknuti kako anarhisti nisu bili homogena etnička zajednica koja je branila vlastita prava, već je cjelokupni pokret bio usmjeren na uništenje postojećeg sustava i izgradnju zajednice na socijalističkim doktrinama. Dakle, upotreba terorizma među anarhistima bila je usmjerena na agresiju protiv postojećeg stanja (mobiliziranje masa u korist socijalne revolucije), a ne obranu kolektivnog identiteta.

Drugo je načelo takozvano načelo legitimnog autoriteta koje tvrdi da država može ući u oružani sukob samo kada legitimni autoritet proglasi rat. Ovoga puta Valls polazi od kritike navedenog načela, smatrajući da je legitimni autoritet postao sinonim za države koje mogu ući u rat jer imaju monopol nad provedbom nasilja. Legitimni autoritet poistovjetio se s državnim suverenitetom što omogućuje da države uvijek imaju legitimni autoritet. Odbijajući da samo države imaju legitimni autoritet za proglašenje rata, Valls argumentira kako nedržavni entiteti ili organizacije mogu imati legitimni autoritet ako vjerno predstavljaju interese naroda. Ako nacija percipira određenu organizaciju kao svoje predstavnike, onda ta ista organizacija može imati vjerodostojni autoritet. Mogu li anarhisti zadovoljiti načelo legitimnog autoriteta? Moguće je pružiti dva odgovora. Ponajprije, anarhistička je ideologija usmjerena protiv državnog autoriteta u svim političkim obzorima. Anarhisti smatraju da država nema legitimni autoritet da vlada nad vlastitim subjektima, stoga je pitanje o potrebi legitimnog autoriteta države kod anarhista već *apriorno* određeno. Svaka osoba ima legitimni autoritet da vlada u skladu sa svojim prirodnim zakonima, stoga se ovo pitanje relativizira kod anarhista. S druge strane, anarhisti nikada nisu imali toliki broj pristaša da bi mogli biti legitimni predstavnici naroda. U pojedinim gradovima moglo bi ih se smatrati legitimnim predstavnicima radničke klase, ali ne i cjelovitog ili većinskog dijela naroda. Načelo ispravne

namjere lako je opravdano ako su načela pravednog uzroka i legitimnog autoriteta opravdana (Valls, 2000; 70-72), u slučaju anarhističkog pokreta oba su zahtjeva neopravdana. Prema načelu posljednjeg sredstva, nedržavni akteri mogu se poslužiti terorizmom ako su iscrpili sva ostala miroljubiva sredstva i bili primorani na korištenje nasilja kako bi zaštitili političku zajednicu. Jesu li anarhisti iscrpili sva moguća sredstva prije negoli što su se okrenuli terorizmu? Definitivno ne. Anarhisti su mogli nastaviti svoju propagandnu djelatnost usmenom i pisanom predajom, sudjelovati u protestima, stvarati koalicije s drugim socijalističkim strankama, organizirati štrajkove i osnivati sindikate ne bi li nastavili borbu za radnička prava. Terorizam su prihvatili ne kao posljednje sredstvo, već kao sredstvo koje će najbrže mobilizirati mase i pospješiti revolucionarni ustanak. Posljednja su dva načela *ius ad bellum* tradicije vjerojatnost uspjeha i proporcionalnost. Vjerojatnost uspjeha odnosi se na mnogobrojne faktore u kojima djeluju teroristi ne bi li ispunili političke ciljeve, stoga na pitanje o općenitoj uspješnosti terorizma kao strategije nije moguće dati jednoznačan odgovor. Određene antikolonijalne borbe za samoodređenje uspješno su koristile terorizam za ispunjenje svojih ciljeva, kombiniranjem terorizma i drugih oblika oružanih sukoba može se unaprijediti vjerojatnost uspjeha (Wilkinson, 2002). Doduše, postoji i mnogo oblika revolucionarnog terorizma koji su bili bezuspješni. Osvrtom na historiografske rekonstrukcije anarhističkog pokreta, sa sigurnošću možemo tvrditi kako je uspješnost kreiranja revolucije koja će ukinuti postojeći sustav bila vrlo niska. Anarhisti su uspjeli kreirati ozračje straha (policijske službe i mediji pomogli su stvaranju percepcije međunarodne organizirane prijetnje), ali strategijom terorizma nisu uspjeli ostvariti zadane ciljeve (kreiranje revolucionarnog ustanka i povećanja pristaša u pokretu). Dakle, vjerojatnost uspjeha bila je vrlo niska, s obzirom na to da su teroristička djela primorala državne dužnosnike da upotrijebe sva raspoloživa sredstva u eliminiranju sigurnosne prijetnje. Posljednje je načelo teorije pravednog rata koje nalazimo u skupu *ius ad bellum* opravdanja proporcionalnost. Prema načelu proporcionalnosti nedržavni akteri mogu ući u sukob jedino ako će postignuto dobro biti jednako ili više od zla koje se pokušava zaustaviti sukobom. Može li se ovo načelo primijeniti i opravdati u slučaju anarhističkog nasilja? Problem je primjene ovoga načela (općenito, ali i na anarhistički pokret) pretpostavka kako je moguće sve relevantne faktore učiniti mjerljivima i dostupnima za analizu. Specifično, na primjeru anarhističkog terorizma, može li se stradanje državnih dužnosnika i civila smatrati opravdanim ako bi takva nasilna praksa dovela do revolucije? Kojim će se sredstvima voditi revolucija? Naposljetku, hoće li tijekom revolucije izazvati manje patnje i žrtava

nego borba za radnička prava pomoću nenasilnih metoda? S obzirom na međuzavisnost i kompleksnost povijesne dimenzije anarhističkog terorizma, skloni smo zaključiti kako je veća vjerojatnost da anarhisti neće biti u mogućnosti zadovoljiti ovo sredstvo iako ostavljamo mogućnost da se detaljnom studijom ospori ovakav zaključak.

Revolucionarni oblik terorizma koji su zastupali anarhisti teško je ili gotovo nemoguće opravdati načelima *ius ad bellum* tradicije, no ipak, mogu li se zadovoljiti *ius in bello* kriteriji? Prvi je kriterij proporcionalnost koji u ovome slučaju mora dokazati da je pojedinačni čin nasilja proporcionalan trošku izvršavanja toga čina i koristi koji se postiže tim činom (Valls, 2000; 75). S obzirom na to kako su povijesni primjeri „propagande djelom“ bili neuspješni, nijedan nasilni čin nije doveo do spontane socijalne revolucije, teško je opravdati proporcionalnost anarhističkog terorizma. Troškovi žrtava koje su stradale prilikom atentata bili su previsoki jer su ciljevi zbog kojih su izvršavani bili nedostižni, i naposljetku nerealizirani, stoga troškovi akcije nadaleko nadilaze korisnost ciljeva. Posljednji *ius in bello* kriterij koji ćemo analizirati jest takozvano načelo diskriminacije ili selektivnosti. Kriterij diskriminacije naglašava kako je u vrijeme rata ili, u našem slučaju, terorističkih akcija potrebno razlikovati borce i neborce, legitimne mete i civile. Drugim riječima, postavlja se pitanje tko smije biti meta nasilja s obzirom na status i razinu nevinosti. Načelno terorizam može sadržavati princip diskriminacije, sve dok u definiranju terorizma ne pretpostavljamo da je terorizam izričito usmjeren protiv nevinih ljudi. Pristupimo li pitanju selektivnosti meta iz povijesne dimenzije, uočljivo je kako određene terorističke skupine jesu selektivne u odabiru meta. Možemo li anarhiste smjestiti u skupinu terorista koji su bili selektivni s obzirom na mete atentata, vodeći brigu da ne naude slučajnim prolaznicima? Nije postojalo definirano pravilo selektivnosti meta među anarhistima. Određeni pojedinci smatrali su da mete napada trebaju biti isključivo osobe odgovorne za sustavno iskorištavanje radnika poput voditelja tvornica, političkih dužnosnika i plemićkih staleža koji žive od rada potlačenih masa, ali i pripadnika vojske koji stoje u obrani tog istog političkog sustava. S druge strane, postojalo je mnogo anarhista koji su smatrali da cijelo buržujско društvo dijeli kolektivnu krivnju u podržavanju kapitalističkog sustava, negirajući da postoji nevinost među civilima. Istaknimo, zaključno, kako pitanje diskriminacije legitimnih i nelegitimnih meta kod anarhista ovisi o analizi pojedinih slučajeva, ne postoji općenito pravilo, heteronomnost anarhističkih pozicija odrazila se na mnogobrojnost moralnih stajališta.

4.3. Deontološka kritika i nemogućnost opravdanog terorizma

Deontologija je normativna etička teorija koja je u vrednovanju moralnih činova usmjerena ponajprije na ispravnost ili neispravnost samog moralnog akta, a ne njegovih posljedica. Ujedno, deontologija može zadržavati apsolutno važeća pravila spram kojih moralni agenti imaju dužnost djelovati te je svako kršenje pravila neopravdano. U kontekstu opravdanja terorizma deontološka tradicija usmjerena je na propitivanje samih sredstava i čina terorizma, a ne dobiti ili beskorisnosti posljedice koje su postignute terorističkim činom. Fokus je stavljen na sredstva pomoću kojih se želi postići određeni cilj, izuzimajući ispravnost ili korisnost cilja koji se želi postići. S obzirom na to kako teroristi uglavnom, ali ne uvijek, odabiru neborce za svoje primarne mete napada, deontolozi će argumentirati kako je terorizam moralno neispravan jer krši skup određenih moralnih pravila koja trebaju biti univerzalno primjenjiva na sve situacije, pa i oružane sukobe. Koja su to apsolutna pravila prema kojima imamo dužnost djelovati? Možemo li se pozvati na pravilo da je svaki promišljeni napad na neborce ili nevine individue zao čin? Prihvatimo li da terorizam izričito napada civile ili neborce kako bi dostigao svoje političke ciljeve, on ne može biti opravdan jer su teroristi svjesno odabrali ubijati ljude koji ne snose moralnu krivicu i treba ih izuzeti iz svih oblika oružane borbe. Postoji velik broj inačica ovakve vrste pravila, na primjer, možemo prihvatiti da je svako ubojstvo koje nije izvršeno u samoobrani vlastitog života zlo i ne može biti opravdano zbog bilo kojeg drugog cilja. Teroristi aktivno sudjeluju u ubijanju ljudi, ne kako bi zaštitili vlastite živote, već kako bi promovirali ciljeve političkih zajednica ili ideologije, stoga je nemoguće opravdati teroristička djela. Doduše, preformuliramo li pravilo i kažemo da je terorizam opravdan u slučaju kada određena zajednica treba zaštititi vlastite živote, dolazimo do velike nedoumice. Upravo je takvu vrstu argumentacije prihvatio Burleigh Taylor Wilkins (1932. – 2015.) iako je bliži utilitarističkim misliocima, smatrajući da terorizam može biti opravdan u slučajevima kada zajednica želi zaštititi sebe i kada su zadovoljeni uvjeti distributivne krivnje ili odgovornosti spram onih koji izvršavaju prijetnju (Wilkins, 1992). Prema Waltzeru terorizam je uvijek usmjeren prema civilima ili nevinim osobama te nikada ne može biti moralno opravdan jer krši imunitet neboraca, to jest, krši njihovo izuzeće iz oružanih sukoba (Waltzer, 2006). Još jedna moralna maksima koja „potkopava“ opravdanje terorizma zlatno je pravilo – „čini drugima ono što želiš da se i tebi čini“ i u izravnoj je suprotnosti s terorizmom.

Kritičari terorizma mogu se pozivati na deontološka pravila koja u sebi sadržavaju teoriju ljudskih prava, u kojima će se polaziti od intrinzične vrijednosti osobe, njihova temeljnog ljudskog prava na život i slobodu. Kako to sažima Primorac: „Ljudska bića treba poštovati kao posrednike prava koji određuju određeno područje slobode, priznajući i štiteći na taj način osobnost. Terorist ne može poštovati osobnost u tome smislu. Jer ako uopće imate bilo koja osnovna prava, jedno je od njih svakako pravo da ne budete ubijeni ili osakaćeni, za volju cilja koji terorist hoće postići“ (Primorac, 2006; 50). Svakodnevna osuda terorizma počiva upravo na ukorijenjenoj predodžbi kako svaki čovjek posjeduje intrinzičnu vrijednost, posjedujući dostojanstvo koje mu se ne smije otuđiti nasilnim djelima. Ujedno, priznajući da je čovjek sam po sebi vrijedan, implicira kako se ljudi ne smiju koristiti za političke ili bilo koje druge svrhe, već su svrha u sebi samome. Kršćanski moralni nauk posebno je bio utjecajan u naglašavanju svetosti i nepovredivosti svakog ljudskog života koja polazi iz određenih teoloških implikacija. Personalistički pokret koji je u svojim korijenima davao osobi najveću vrijednost, nepovredivost i zaštitu pred zloupotrebama za društveno dobro. Drugim riječima, osoba se nikada ne smije koristiti za kolektivni cilj, kao što to teroristi rade u ime političkih ciljeva. Kako je zaključio začetnik personalističkog pokreta Emmanuel Mounier: „Osoba nije, kao što neki katkad dopuštaju, samo jedan od koeficijenata društvene aritmetike. Osoba ne pristaje na to da bude stavljena u ulogu običnog korektiva kakva njoj stranog duhovnog sustava“ (Mounier, 2019; 79).

Zaključimo, deontološka kritika terorizma počiva na strogim, rigidnim kriterijima koji nikada ne dopuštaju terorističke napade jer uključuju ubijanje nevinih ljudi, pretvarajući ih pritom u instrumente te negiraju vrijednosti koje prilažemo životu i ljudskosti. Sam akt ubijanja koji izvršavaju teroristi moralno je nedopustiv, nevezano za korisnost posljedica. Prema deontološkim je kriterijima svaki oblik protudržavnog terorizma nedopustiv, uključujući i terorizam u anarhističkom pokretu.

4.4 Utilitaristička kritika i mogućnost opravdanog terorizma

Korijeni utilitarističke misli javljaju se veoma rano u povijesti filozofije, u antičkoj Grčkoj elemente konzekvencijalističke moralne argumentacije nalazimo kod sofista i Epikura (341. – 270.), štovise i izvan europskih okvira kod kineskog filozofa Mo-Tzua (Driver, 2012, 6). Početak

sustavne utilitarističke moralne teorije najčešće se veže uz britanske mislioce poput Jeremyja Benthama (1748. – 1832.), Johna Stuarta Milla (1806. – 1873.) i Henryja Sidgwicka (1838. – 1900.). Konzekvencijalizam, posljedična etika ili utilitarizam¹¹ normativna je etička teorija koja smatra da su konsekvence, to jest, posljedice određenih činova mjerilo za prosuđivanje i moralno opravdanje tih istih činova. Nasuprot deontološkim teorijama koje naglašavaju dužnost spram određenih moralnih pravila koja su apsolutno važeća ili promicanje određenih prava koje dovode do bolje distribucije pravednosti među stanovništvom, konzekvencijalizam će naglašavati kako se činovi ne opravdavaju vezano samo uz intencije moralnih aktera, njihova sredstva i vrline, već kroz posljedice ili učinke koji trebaju maksimalizirati dobro (Berčić, 2008; Cekić, 2018). Drugim riječima, određena djela mogu biti opravdana, neovisno o sredstvima koja su korištena, dokle god djelo donosi više koristi što većem broju ljudi. Konzekvencijalističko opravdanje ne označava određena djela kao loša u sebi, već ih s obzirom na njihove posljedice u određenim okolnostima smatra opravdanim ili neopravdanim (Primorac, 1997; 222). Korisnost je temeljni element koji utilitaristička teorija treba zadovoljiti, beneficije krajnjeg cilja trebaju zadovoljiti troškove sredstava kojim se postižu ciljevi. U svojem reduktivnom obliku, konzekvencijalizam je samo empirijska usporedba troškova i beneficija, obuhvaćajući, ako je to moguće, sve relevantne faktore koji se mogu učiniti mjerljivima. Stoga se utilitarizam često pejorativno naziva „moralnom računicom“ koja često može biti usmjerena na opravdavanje partikularnih ciljeva.

U kontekstu moralne prosudbe terorizma, kao taktike koja upotrebljava nasilje ili prijetnju nasiljem protiv neprijatelja u kreaciji straha radi postizanja određenog političkog ili ideološkog cilja, konzekvencijalisti će biti usmjereni na posljedice ili rezultate terorizma. Preciznije rečeno, upotreba terorizma kao sredstva mora biti opravdana u visokoj koristi cilja koji se postiže upravo terorističkim napadima. Ako su posljedice terorističkog napada probitačnije većem broju ljudi naspram negativnih efekata prema manjini, sam je čin opravdan. Ako su, u suprotnom, posljedice terorističkog napada negativne i ne vode određenom probitku zajednice ili skupine, on je moralno neopravdan. Dodatne kriterije za opravdanje terorizma Primorac sažima ovim riječima: „Konzekvencijalističko opravdanje nekog terorističkog cilja ili politike mora pokazati tri stvari: da je cilj kojemu se teži dovoljno dobar da opravdava naneseo zlo; da će se terorizmom taj cilj doista postići i da ga se ne može postići bilo kojim drugim, manje problematičnim

---

¹¹ Iako je konzekvencijalizam širi pojam od utilitarizma i postoje određene razlike između njih, radi jednostavnosti pojmovi će se koristiti kao istoznačnice.

sredstvima“ (Primorac, 2006; 49). Iako u suvremenim raspravama o moralnom statusu terorizma mnogi konzekvencijalistički i utilitaristički autori odbijaju moralno opravdanje terorizma, u povijesnim primjerima nalazimo mnogo terorističkih skupina koje su upravo bile vođene konzekvencijalističkim principima. Marksistički orijentirane terorističke skupine često su naglašavale korisnost terorizma u stvaranju novog, boljeg društveno-političkog uređenja, mnoge terorističke skupine koje su se borile protiv kolonizatora vidjele su terorizam kao dopušteno sredstvo u realiziranju vlastitog samoopredjeljenja i kreaciji vlastite države. Štoviše, istraživanje koje je provedeno u Indoneziji, među etnički i religijski vrlo različitim stanovništvom, pokazalo je da postoji korelacija između simpatizera terorizma i konzekvencijalističkog moralnog okvira. Iako je većina ispitanika (62 %) izjavila kako terorizam nikada nije dopušten, oni koji su vidjeli terorizam kao korisno sredstvo nastojali su opravdati ga u okvirima posljedične etike (Hudiyana, Muluk, Milla, Shadiqi, 2018).

Iako mogu postojati specifične situacije kada se terorizam može moralno opravdati pod okriljem posljedične etike, konzekvencijalisti često naglašavaju da je takav skup uvjeta vrlo rijedak, skoro pa nemoguć (Wilkins, 1987, 141). Na primjer, Richard Hare (1919. – 2002.) smatra vlastitu poziciju inačicom utilitarizma pravila, ali isto tako smatra da je u današnjici teško opravdati terorizam. U utilitarističkoj procjeni terorizma Hare zaključuje kako na faktičnoj procjeni terorizma on ne može polučiti manje patnje i boli kada je primijenjen na velik broj ljudi. Analizirajući hipotetski primjer u kojem politička skupina započne vatrenim oružjem ubijati ljude u zračnoj luci, kratkim osvrtom na povijest uspješnosti terorističkih kampanja i nedostatnosti upotrebe terorizma kao zadnjeg (već kao prvog sredstva) Hare odbacuje da se današnji oblik terorizma u inačici nacionalnog oslobođenja ili revolucionarne promjene može opravdati (Hare, 1979). Kai Nielsen (1926.) smatra da se revolucionarni oblik terorizma može opravdati ako se on koristi kao sredstvo za svrgavanje nepravednog društvenog sustava kako bi se ustanovilo novo i poboljšano socijalno uređenje. Dodatni kriteriji koje je potrebno ispuniti kako bi se terorizam opravdao u konzekvencijalističkim okvirima uključuju, prvo, uvjerenje revolucionara da će terorizam biti efektivno sredstvo i drugo, da revolucionari imaju razloga vjerovati da teroristička djela neće uzrokovati više patnje negoli drukčiji načini protesta ili obrane od državnog nasilja. Oslanjajući se na povijest terorističkog djelovanja, Nielsen je ipak bio sklon zaključiti kako terorizam kao samostalna revolucionarna taktika nije dovoljan za svrgavanje državnog, institucionalnog nasilja, već je potrebno povezati terorizam s određenim oblikom gerilskog

ratovanja (Khatchadourian, 1988; 140). U svojem naknadnom proučavanju moralnosti terorizma, Nielsen je uveo distinkciju između taktičke i moralne opravdanosti terorizma. Terorizam, da bi bio moralno opravdan, mora biti opravdan u svojoj taktičnoj dimenziji, to jest, biti efikasno sredstvo. Ako je teroristički čin bio kontraproduktivan, on ne može zadovoljiti kriterij taktike, stoga ne može biti ni moralno opravdan. To ne znači da je svaki uspješan teroristički cilj ujedno i moralno opravdan cilj, već ukazuje na njihovu međuovisnost. Ne isključujući mogućnost da se terorizam može koristiti kao manje zlo, kao na primjer, u situaciji kada se slaba politička zajednica nastoji obraniti od nepravedne vlasti vojno superiornije sile (Nielsen, 2003; 435-441). Ironično, Nielsen nije sklon primijeniti isti skup standarda kada je riječ o moralnom opravdanju državnog terorizam, štoviše, smatra ga glavnim uzrokom protudržavnog terorizma.

Princip „krajnje nužnosti“ Michaela Waltzera ukazuje na mogućnost konzekvencijalističkog opravdanja državnog terorizma, ali ne i protudržavnog terorizma. Krajnja nužnost javlja se kada je čovječanstvo u općoj opasnosti i potrebno je izvršiti suspenziju određenih principa teorija pravednog rata. Određujući primjer na kojem Waltzer gradi svoj argument bombardiranje je njemačkih gradova od strane britanskih zračnih odreda u Drugom svjetskom ratu. S obzirom na to da je ekspanzija nacističke vladavine i genocidne prakse ugrožavala cijelo svjetsko stanovništvo, jednu totalnu moralnu krizu, Waltzer smatra da se imunitet civila može kratkotrajno obustaviti kako bi se neutralizirala eminentna prijetnja (Waltzer, 2010; 314-324). Upotrebljavanje terorizma kao sredstva kako bi se ispunili strahovito važni civilizacijski ciljevi upućuje na konzekvencionalističko rezoniranje u kojima važnost i dobrobit cilja mogu opravdati sredstva koja nisu dio konvencionalnog vođenja rata. Ostaje pitanje zašto doktrinu „krajnje nužde“ smiju koristiti države u samoobrani, ali ne i manje političke zajednice. Postoje li dvostruki standardi u vrednovanju terorizma kada se čine u ime nacionalnih ili svjetskih interesa naspram onih koji se čine u ime nepravde koju je producirala država? Možda nije riječ o državno centričnoj pristranosti, već jednostavno o kontradiktornostima u teoriji Michela Waltzera (Nathanson, 2006)? No, cilj ovoga poglavlja nije tražiti proturječnosti filozofskih teorija, već ukazati na mogućnosti moralne opravdanosti terorizma pod vidikom konzekvencijalizma. Afirmativni zaključak omogućuje nam ispitati „propagandu djelom“ u ključu konzekvencijalističke moralne teorije

5. Temeljne karakteristike etičke teorije u anarhizmu

5.1. Kontradiktornost opravdanog nasilja i pacifizma kod teoretičara anarhizma

Apologetika političkog nasilja u ime revolucionarne pobjede nije bila nepoznanica tijekom devetnaestog stoljeća. Naglašavanje terorizma kao načina borbe protiv nepravednih političkih sustava zadobilo je mnoge pristaše među ruskim misliocima. Sergej Nečajev (1847. – 1882.) u *Katekizmu revolucionara* (1871.) iznosi viziju budućeg savršenog agitatora i rušitelja postojećeg sustava. Revolucionar je osoba koja prekida sve odnose s vlastitom obitelji, obrazovanjem, društvenim redom i moralnim poretkom ne bi li jedinu svrhu svojeg života vidio u revolucionarnom djelovanju. Od revolucionara se očekuje da nadiđe društveni moral, postane amoralan i podredi sve svoje moralne odluke dobrobiti revolucije. Iako akteri revolucije moraju biti moralno distancirani i proračunati amoralisti subverzivnog djelovanja, cilj revolucije moralno se opravdava na utilitarističkoj shemi. Kao što Nečajev ističe u 22. točki *Katekizma*: „Naše Društvo nema drugi cilj do potpunog oslobođenja i sreće naroda, to jest svijeta fizičkih radnika. Ipak, uvjereno da je to oslobođenje i dostizanje te sreće moguće jedino putem sveuništavajuće narodne revolucije, naše će Društvo svom snagom i sredstvima pomagati razvitak i izdvajanje onih nesreća i zala koja bi konačno trebala narod izvesti iz strpljenja i potaknuti ga na opći ustanak.“¹² Nikolaj Morozov (1854. – 1946.) u pamfletu *Značenje političkih ubojstava* (1879) veliča atentate kao najučinkovitije sredstvo asimetrične borbe protiv vlasti. Iako država na vlastitom raspolaganju ima mnogo brojniju vojnu moć, ona nije u mogućnosti djelovati zbog tajne, skrivene i ubojite naravi atentata. Godinu dana kasnije, u inozemstvu, Morozov predstavlja javnosti svoj drugi pamflet naslovljen *Teroristička borba* (1880). Osnovna je ideja pamfleta bila zagovaranje novog oblika revolucionarne borbe, takozvane terorističke revolucije. S obzirom na to ako država na raspolaganju ima širok spektar resursa koje može upotrijebiti za represije nad javnim pokretom, potrebno je osnovati podzemni pokret koji će svojom skrivenošću od javnosti izbjeći progone od državnih aparata. Ubijanje simboličnih meta koje predstavljaju trenutni društveni sustav trebalo bi dovesti do rušenja postojećeg sustava. Uz male materijalne troškove i ljudske resurse,

---

¹² <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/sergej-nejajev-katehizam-revolucionara> (Pristupljeno 15. prosinca 2020.)

teroristička revolucija „predstavlja savršeno novi način borbe“ (Morozov, 2007; 6). Štoviše, kako su atentati usmjereni samo na osobe koje su krive za stvaranje nepravednih društvenih uvjeta, teroristička je revolucija pravednija od masovnog revolucionarnog linča zato što će ovim putem stradati odgovorni ljudi. Terorizam je oblik osвете nad svima koji su generirali nepravedne društvene uvjete, iz čina osвете, terorizam zadobiva svoju moralnu uzvišenost ili čistoću. Kratka ekskurzija u intelektualnu povijest opravdanja političkog nasilja pokazuje da simpatizeri terorizma često navode razloge zbog kojih se upuštaju u takvu vrstu sukoba, ali i moralna opravdanja pomoću kojih javnosti žele prikazati svoju motivaciju i postići organizacijsku koheziju. Postavlja se pitanje, postoji li općeprihvaćeni stav o političkom nasilju među teoretičarima anarhizma, izuzmemo li već anarhiste koji su simpatizirali „propagandu djelom“? Različiti spektar mišljenja o političkom nasilju u anarhističkoj školi ukazuje na otvorenost anarhizma kao filozofskog sustava, ali upućuje i na kontrarnost mišljenja kod anarhističkih mišljenja. Mislioci poput Lava Tolstoja i Barta de Ligta (1883. – 1938.) smatrali su kako se nasilje ne smije koristiti u ime revolucije što ih čini baštinicima anarhopacifizma. No, što nam mogu reći autori klasičnog anarhističkog perioda koje smo spomenuli u prvome poglavlju? William Godwin smatrao je kako tirancid ne može biti opravdan oblik političkog nasilja jer donosi negativne posljedice. Godwin svoj argument protiv tirancida zasniva na premisi kako uz procese zavjera i tajnih urota ne mogu proizaći kreposni rezultati. Pretpostavimo li da je atentator bio uspješan u svojem naumu, nova vlast bit će isto toliko tiranska koliko i prijašnja. S druge strane, ako atentator ne uspije u svojem naumu, izaziva još veću vladavinu straha i krvoproliće od tiranina kao osvetu ili korektiv za pokušaj svrgavanja. Dakle, svrgavanje tirana nije isplativo u sklopu konzekvencijalističkog okvira. Drugo, Godwin kritizira tirancid na temelju same naravi ili intrinzične vrijednosti atentata. Atentator planira svoje aktivnost u tajnosti, bez transparentnosti, razumske rasprave i daleko od očiju javnosti koja treba dobiti uvid u istinitost političkih zbivanja. Atentati opstruiraju dolazak do istine, kultiviranje iskrenosti te ustoličenje prosvjetiteljskog ideala u kojem su racionalni akteri vođeni svojim kreposnim vrlinama. Uz to, zaključuje Godwin, atentat uništava društvenu koheziju, dovodeći do nedostatka poštenja i vjerovanja između građana (Godwin, 1842; 143-145). Dakle, Godwin nije podržavao praksu nasilnog svrgavanja tirana, teško je zamislivo da bi onda mogao podržati i anarhističke atentate koji su, osim političkih dužnosnika, bili usmjereni na pojedince iz klerikalnih redova, vojnog miljea te obične civile bez znakovite političke moći. S obzirom na Stiernerov amoralizam, atentati i teroristička djelovanja bili bi izrazi moći pojedinaca koji su odbili kategorizirati djela u „utvarama

duha“ kao što su Dobro ili Zlo. Za Stirnera ne postoje objektivni i neovisni moral koji može poslužiti kao norma za djelovanje agenata. Jedine su moralne norme subjektivne norme koje realiziraju svoju vlastitost i proizlaze iz nje same. Kako i sam Stirner piše: „Ja pak u Sebi imam pravo ubiti ako to sam sebi ne zabranim, ako sam ne strahujem pred umorstvom kao pred jednim nepravom“ (Stirner; 1976; 141). S druge strane, Proudhon smatra kako „zlatno pravilo“ treba postati propis u svim društvenim odnosima (Proudhon, 1982; 269). Prihvatimo li propis u njegovoj apsolutnoj inačici, bez dodatnih iznimka, teško je pronaći način u kojemu bi se terorizam mogao opravdati kao političko sredstvo. Mihael Bakunjin u svojim je mladim danima kritizirao upotrebu atentata, zgražajući se (ili hineći zgražanje) nad ubijanjem osobe iz visokih aristokratskih krugova. Nakon što je završio u Petropavlovskoj tamnici, Bakunjin je u poduljem pismu zatražio pomilovanje za svoj politički angažman u Europi, takozvane *Ispovijedi* bile su dostavljene ruskom caru Nikoli I. i trebale su poslužiti kao dokaz Bakunjinova kajanja i spremnosti na odbacivanje revolucionarnog stila života (Voegelin, 1946). Protiv atentata Bakunjin jasno piše: „Moj politički fanatizam, što je živio više u uobrazilji nego u srcu, imao je također svoje jasno određene granice, i nikad Brut, Ravaljak, ni Alibo nisu bili moji heroji“ (Bakunjin, 1976; 58). Doduše, apsolutna moralna zabrana upotrebe atentata ili terora nad aristokracijom doživjela je transformaciju uzmemo li u obzir stavove koje je Bakunjin propagirao u takozvanom *Programu internacionalnog bratstva* (1869). Ovoga je puta dopuštena upotreba terorizma ako ona promiče dolazak univerzalnog revolucionarnog ustanka, ali ne postoji simpatija ili zgražanje prema ubijanju političkih protivnika ili pripadnika „viših“ klasa u kontekstu moralne prosudbe. Širenje terora propituje se u kriterijima isplativosti, komparirajući praksu giljotiniranja tijekom Francuske revolucije i oblike revolucionarne borbe u devetnaestom stoljeću, Bakunjin zaključuje kako su jakobinci uspjeli pomoću terora uzdrmati aristokraciju, ali da bi destruktivni proces bio proveden u potpunosti, potrebno je uništiti društvene i materijalne uvjete aristokracije, a ne same ljude koji su nositelji privilegiranih položaja u društvu. Ubijanje pripadnika privilegiranih klasa uzima se kao povijesna nužnost svake revolucije, u determinističkom karakteru revolucije izbjegava se pitanje o moralnoj prosudbi atentata.¹³ Slično mišljenje imala je i Emma Goldman, smatrajući kako nasilje skoro nikada ne donosi konstruktivne rezultate, ali povijest nužno traži nasilje kako bi se dogodile znakovite promjene. U pismu od 23. studenog 1928. godine, upućenom Alexandru

---

¹³ <https://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/works/1869/program.htm> (Pristupljeno 22. prosinca 2020.)

Berkmanu, Goldman jasno odbacuje upotrebu političkog nasilja u formi atentata. Uzimajući kao primjere atentate koje su počinili Berkman i Czołgosz, komparirajući korisnost i štetu počinjenu ovim djelima, autorica zaključuje kako šteta nadaleko nadilazi korisnost. Osim što uništavaju život atentatoru i žrtvi, oni štete i reputaciji pokreta (Goldman, 2019; 31-42). Prominentna američka edukatorica i anarhistkinja Voltairine de Cleyre protivila se upotrebi bombi u borbi za sindikalne ciljeve, smatrajući njihovu korisnost izrazito niskom (Cleyre, 2011; 30-31). Alexandar Berkman tvrdio je kako terorizam nije konstitutivni dio anarhizma (svaki politički pokret okrene se nasilju u dogledno vrijeme) te je korištenje nasilja ponajprije državna ideja s obzirom na to da je u povijesti više krvi proliveno u ime nacionalnih interesa (Berkman, 2005; 16-24). Ironično, to ga nije spriječilo u pokušaju atentata nad voditeljem tvornice.

Kao što smo već pokazali, pojedini teoretičari i simpatizeri anarhizma (Piscane, Brousse, Most, Galleani) nedvojbeno su izražavali podršku upotrebi terorizma, to jest, takozvane „propagande djelom“ kao moralno opravdanog sredstva u korist revolucije. Ne treba začuditi što je na Međunarodnom anarhističkom kongresu 1881. godine u Londonu „propaganda djelom“ prihvaćena kao sredstvo revolucionarne borbe. Na predsjedanju tog kongresa bio je i Kropotkin podržavajući spomenutu inicijativu. U svojem eseju *Revolucionarne studije* (1892) argumentirao je kako političko nasilje mora biti povezano s revolucionarnim idejama (Kassel, 2009; 243). U kasnijoj se dobi Kropotkin odrekao uvjerenja kako se pomoću terorizma može doći do društvene promjene kakvu priželjkuju anarhisti. Njegovim vlastitim riječima: „Međutim, moramo ponoviti da se težište revolucije ne nalazi u takvim akcijama. Lako je moguće da odstranjivanje pola tuceta moćnih ruskih prinčeva, ministara i šefova policije uopće ne dovodi do promjene odnosa“ (Kropotkin, 1984; 210). Kratkim pregledom argumenata i stavova koje su anarhisti zastupali vidljivo je kako ne postoji konsenzus oko opravdanosti političkog nasilja, uključujući terorizam. Stoga je potrebno analizirati koncept „propagande djelom“ i razaznati koji su to utilitaristički elementi sadržani u anarhističkom opravdanju anarhizma.

5.2. „Propaganda djelom“ i utilitarističko opravdanje terorizma

Utilitarističko opravdanje terorizma usmjereno je na maksimalizaciju korisnih posljedica za što veći broj ljudi, ostanemo li na klasičnoj inačici utilitarizma. Određene političke skupine odlučuju se za upotrebu terorizma jer smatraju kako je ono isplativo i korisno sredstvo u postizanju cilja koji svojom vrijednošću nadmašuje ili barem izjednačava troškove sredstva. Drugim riječima, smrti pojedinaca opravdane su jer dovode do faktičnog stanja u kojemu intenzitet i opseg sreće ili korisnosti obuhvaća veći broj ljudi. Na primjer, antikolonijalni oblici terorizma koji su u svojim kampanjama usmrćivali i uništavali materijalne objekte u krajnjoj su svrsi opravdani jer su doveli do protjerivanja eksploatatora i do samoodređenja naroda koji je činio većinu stanovništva te zemlje. Razina dobra (koju izjednačavamo sa srećom) ovim je putem uvećana drastično jer maksimalizira sreću velikog broja ljudi u postizanju suverene države, bolje distribucije pravednosti među stanovništvom te naposljetku kolektivni osjećaj zajedništva. No, kako se utilitarističko opravdanje može povezati s anarhizmom, da budemo precizniji, s konceptom „propagande djelom“? Kao što smo već istaknuli, „propaganda djelom“ trebala je poslužiti kao sredstvo za iniciranje revolucije i konzekventno stvaranje besklasnog društva koje bi osiguralo bolju distribuciju pravednosti i ekonomske jednakosti. Dakle, cijena upotrebe terorizma bila bi zanemariva s obzirom na opću sreću ili dobrobit koju bismo dobili novim socijalnim i političkim uređenjem. Društvo koje bi bilo izgrađeno na solidarnosti, jednakosti i sve prožetoj distributivnoj pravednosti u kojoj participiraju svi, rezultiralo bi većim iznosom dobrobiti i opravdalo bi troškove upotrebe terorizma. Ovakva vrsta argumentacije nije bila nepoznata marksističkim autorima koji su u ime revolucije bili spremni iskoristiti sva moguća sredstva kako bi došli do političkog cilja (Goertzel, 1988). Moralno je sve što je revolucionarno, nemoralno sve što je reakcionarno – glasilo bi kredo revolucionarne etike. Iako je anarhizam izgrađen na idejama klasne borbe i nužnosti revolucionarne promjene, „propaganda djelom“, kao uvertira u revoluciju, opravdava se na istim utilitarističkim argumentima. Terorizam je dopušten jer omogućava da se stvori kritična masa koja će izvesti revoluciju koja je u krajnjem smislu uvijek opravdana jer dovodi do drastično veće dobrobiti negoli kapitalističko uređenje. Doduše, u suvremenim raspravama o utilitarističkoj opravdanosti terorizma trebali bi se zadovoljiti dodatni kriteriji, poput upotrebe terorizma kao posljednjeg sredstva i vjerojatnosti da će terorizam uopće dovesti do novog društvenog uređenja. Nadalje, negativni bi utilitarist mogao argumentirati kako je upotreba terorizma opravdana ako

ona dovodi do minimalizacije patnje i boli u svijetu. U kontekstu anarhističke borbe za pravednije društvo, smrt nekolicine civila ili političkih dužnosnika koji su kauzalno odgovorni za društvenu nepravdu bila bi opravdana ako bi to stvorilo društvo bez siromaštva i eksploatacije, sa zdravstvenim uslugama za sve ljude i, generalno, društvo koje ne uključuje prisilu. Iako su pojedini teoretičari anarhizma bili upravo na tragu utilitarističkog opravdanja terorizma jer ono je dio revolucionarnog *ethosa*, naš je cilj propitati funkcionalnu zadaću „propagande djelom“ s obzirom na utilitarističku računicu, primjenjujući ju na pojedine slučajeve terorizma.

6. Analiza terorističkih napada i utilitarističkog opravdanja „propagande djelom“

6.1. François Claudius Koenigstein, Auguste Vaillant, Émile Henry

Cilj je ovoga poglavlja propitati uspješnost i rezultate terorističkih akcija koje su provodili pojedini anarhisti. Ako analiza pokaže da su anarhisti upotrebom terorizma polučili dobrobit za anarhistički pokret ili čak dobrobit za cjelokupni radnički pokret, spremni smo prihvatiti kako anarhisti mogu zadovoljiti taktično, ali time i moralno opravdanje terorizma. Procjena uspješnosti terorizma neće biti poduzeta prema općenitim normativnim kriterijima utilitarizma, već ćemo procjenu izvršiti prema kriterijima koje su zadali sami anarhisti. Dakle, ako su funkcije „propagande djelom“ uključivale: a) širenje anarhističkih ideja među masama koje će dovesti do socijalne revolucije i naposljetku eliminirati državu; b) ukazale na ranjivost buržoazije i povećale vjerojatnost revolucionarnog ustanka i c) privukle što veći broj ljudi u anarhističke krugove, anarhistički teror može biti opravdan jer je maksimalizirao dobrobit pokreta. U suprotnome, ako anarhističko nasilje nije zadovoljilo tri navedene funkcije i prouzročilo više štete i patnje, možemo ustvrditi da ono ne može biti opravdano na utilitarističkoj računici.

Kao prvu studiju slučaja izabrali smo francuske anarhiste koji se najčešće spominju u historiografskim prikazima anarhističkog terorizma. François Claudius Koenigstein, poznatiji pod imenom Ravachol, proveo je život u siromaštvu te je zbog nemogućnosti pronalaska posla bio primoran potražiti ilegalna sredstva kako bi preživio. Takozvani, ilegalizam, krađa ili drugi oblici razbojstva kako bi se zadovoljili uvjeti za prehranu i život često se vežu upravo uz ime Ravachola. Prvi se napad odvio 11. ožujka 1892. godine kada je Ravachol postavio bombu u rezidenciji pravosudnog sudca koji je predsjedao suđenjem jednoj skupini anarhista. Sudac je prošao neozlijeđeno, stvorena je materijalna šteta na stambenom objektu. Sljedeći napad dogodio se 27. ožujka 1892. godine kada atentator postavlja eksplozivnu napravu u dom tužitelja koji je zagovarao smrtnu kaznu za već spomenutu skupinu anarhista. I ovoga puta nije bilo žrtava, tužitelj i njegova obitelj nisu zadobili ozlijede, ali je stvorena znakovita materijalna šteta. Nakon mjesec dana Ravachol je uhićen i osuđen na doživotnu kaznu. Naknadno, u drugom je suđenju za ubojstvo osuđen na smrt. Govor koji je trebao održati na suđenju (ali je prekinut nakon nekoliko rečenica) ne govori nam previše o razlozima zašto je odlučio počinuti bombaške napade, osim same činjenice da su intendirane žrtve bile osobe koje su aktivno sudjelovale u osudi anarhista. Većinski dio

govora bio je posvećen prebacivanju krivnje na društvo za njegove postupke i kontinuiranu nepravdu koja se čini nad radnicima i onima slabijeg imovinskog stanja. U zatvoru Ravachol je policijskim službenicima izdiktirao dokument u kojemu jasno odaje indicije kako „propaganda djelom“ treba poslužiti kao edukacijsko sredstvo u rasplamsavanju masa. Nisu dovoljne samo riječi, potrebno je primjerom i djelom pokazati što smo spremni napraviti za realiziranje političkih ideja. Upravo nakon ovih riječi, Ravachol dodatno argumentira kako razaranje tuđih domova jest jedina metoda onih koji nemaju drugačiji sredstava da se suprotstave buržujima, pa iako to značilo da se ozlijede sluge koje rade za njih (Ravachol, 2015; 17-25). Koje su dakle posljedice terorističkih napada i jesu li one doprinijeli anarhističkom pokretu u čije su se ime izvodili? Direktno, Ravachol nije usmrtio nikoga putem svojih terorističkih akcija, ali je generirao materijalnu štetu. Interesantno da je upravo drugo suđenje učinilo Ravacholov lik mučenikom, svetcem u očima njegovih političkih drugova, ali i šire javnosti. Javno smaknuće Ravachola potvrdilo je optužbe koje su anarhisti upućivali državnom aparatu, ono je tiranska tvorevina koja je spremna na sve mjere kako bi ušutkala svoje neprijatelje i učinila ga mučenikom za sve potlačene. U njegovo se ime pišu pjesme, litografije koje ga prikazuju kao novog spasitelja, eulogije koje uspoređuju njegova djela s Isusom Kristom. Drugim riječima, Ravacholina smrt prikazala je žrtvu sustava koja je unatoč smrti spremna zadržati anarhističke ideale, njegov čin beskompromisnog prihvaćanja giljotine stvorio je supererogacijski učinak. U tom kontekstu smatramo da je suđenje i naknadna smrt Ravachola kreirala javne simpatije za anarhizam, učvrstila koheziju pokreta i naposljetku stvorila političkog mučenika koji je postao simbol borbe protiv siromaštva i društvene nepravde. Ravacholin utjecaj i simpatije spram njega došle su tek poslije smaknuća i njegove ustrajnosti i vjernosti spram anarhističkih ideala, a ne dva bombaška napada. Stoga treba zaključiti kako je Ravachol pozitivno djelovao na simpatije prema anarhističkom pokretu, ali uzrok tomu nije bio terorizam, već državna odluka da se Ravachol smakne. Dakle, Ravachol je uspio djelomično i indirektno ispuniti samo jednu funkciju „propagande djelom“, približiti javnosti ideje anarhizma.

Uloga Augustea Vaillanta stupila je na djelo kao epilog Ravacholina javnog smaknuća. U činu osвете Vaillant je 9. prosinca 1883. godine s promatračke galerije bacio bombu na Zastupnički dom nanoseći lagane ozljede dvadesetorici zastupnika. Ušavši u Zastupnički dom, atentator se uspeo na galeriju rezerviranu za javnost, smjestio se u drugom redu, krijući bombu u desnom džepu kaputa. Čekajući najpovoljniji trenutak, kada će pažnja zastupnika bila usmjerena na govornika,

Vaillant je planirao baciti bombu u središte prostorije kako bi usmrtio što veći broj osoba. Njegov je plan pošao po krivu, zbog osobe koja je sjedila s njegove desne strane, atentator nije bio u mogućnosti ispružiti ruku pri izbačaju do kraja što je rezultiralo time da je bomba eksplodirala preuranjeno, u zraku, i pritom ozlijedila atentatora. Nedugo nakon Vaillant je uhićen.

U sačuvanom policijskom transkriptu koji je nastao tijekom ispitivanja, Vaillant iznosi kako je njegova motivacija bila oslobođenje radničke klase od patnje i da je bio spreman tu borbu voditi svim sredstvima (Vaillant, 2015; 48). Naknadno, u svojem sudskom govoru priznaje da je pripadnike skupštine izabrao upravo zato jer ih je smatrao glavnim uzročnicima trenutačne ljudske mizerije te je njegov čin trebao probuditi sve one koji nisu uvidjeli klasnu nejednakost i potrebu za promjenom. Je li Vaillant uspio u svojem naumu prosvjećivanja i približavanja anarhizma širim slojevima? Koje su bile posljedice terorističkog napada? Ponajprije, ozlijeđeno je dvanaest zastupnika, osobe koje je Vaillant smatrao kolektivno krivima za društvenu nepravdu. Iako su njegovo suđenje i teroristički čin bili izrazito medijski eksponirani, što bi se moglo uzeti kao jedna od funkcija „propagande djelom“, odgovor države na Vaillantov napad isključio je bilo kakvu korist ili dobrobit za anarhistički pokret. Upravo suprotno, nedugo nakon Vaillantova napada prihvaćeni su *lois scelerates* (kriminalni zakoni) koji su omogućili i započeli organizirani, masovni represijski projekt usmjeren protiv anarhističkih skupina. Nastupila je snažna cenzura anarhističkih novina i pamfleta, protjerivanje ili uhićenje prominentnih anarhističkih lidera što se u utilitarističkoj procjeni može uzeti kao totalni neuspjeh za realizaciju svih funkcija „propagande djelom“.

Posljednji slučaj koji ćemo prikazati jest zadnji bombaški napad koji je počinio Émile Henry koji se u nekoliko instanci bitno razlikuje od prijašnjih prikazanih slučajeva. Henry je potekao iz srednje klase i primio je zavidno veću razinu obrazovanja od Ravachola i Vaillanta. Teroristički čin dogodio se uvečer, 12. veljače 1894. godine, u kafiću Terminus. Henry je usmrtio jednu osobu i ozlijedio dodatnih dvadesetak ljudi. U transkriptu sudskog ispitivanja uočljivo je kako je atentator posvetio dosta vremena za pripremu, od pomnog konstruiranja eksplozivne naprave, pokušaja da se metci u revolveru učine što ubojitima i naposljetku nanošenja otrova na oštricu bodeža. Šećući avenijom Opere, Henry je bio u potrazi za lokacijom sa što većim brojem ljudi kako bi maksimalizirao broj žrtava. U konačnici je izabrao *café* Terminus u kojem je goste te večeri zabavljao orkestar. Nakon jednog sata čekanja, kako bi se skupio što veći broj ljudi na plesnom

podiju, Henry je na izlasku iz objekta bacio svoju eksplozivnu napravu. Bacivši ju previsoko, naprava je pogladila viseće lampe i aktivirala se iako je atentator planirao da će se bomba aktivirati što bliže orkestru gdje je koncentracija ljudi bila najviša. U pokušaju bijega, Henry je uhićen, ali je bježeći, revolverom ozlijedio još tri osobe. Istaknimo kako je ovaj napad bio drukčiji od prijašnjih slučajeva koje smo opisali. Ravachol i Vaillant za svoje su mete izabrali osobe koje su smatrane simbolima državne moći, pripadnici pravosudnog sustava i politički zastupnici, dok je Henry za mete izabrao pripadnike više klase, ignorirajući minimalni kriterij diskriminacije između onih koji su direktni uzročnici socijalne nepravde i širokog sloja osoba koje možemo smatrati civilnim stanovništvom u tradiciji pravednog rata. U maniri kolektivne krivnje, Henry je smatrao kako su svi pripadnici buržujске klase pasivni podržavatelji kapitalizma te ih se stoga može smatrati legitimnim metama.

Upravo zbog napada na civile, atentator je uspio generirati ozračje straha, policijski službenici bili su uvjereni kako postoji međunarodna anarhistička urota da se uništi državni aparat. Kao ključan razlog za napad na pripadnike visoke klase, u svojem obrambenom govoru na sudu Henry ističe kako je htio uništiti užitke, blagostanje i bezbrižnost u kojemu živi buržoazija. (Henry, 2015; 77). S druge strane, njegov stav kako pripadnici visoke klase dijele kolektivnu krivnju naišao je na neodobravanje među javnim mnijenjem, ali i među zajednicom anarhista. Henry je jednim činom uspio „ocrniti“ anarhistički pokret više negoli što su se državne službe trudile to učiniti. Anarhistički autori distancirali su se od opravdavanja ovakvog napada jer je po njima on bio nelegitiman, birajući mete koje ne snose odgovornost za političku strukturu. U prilog tome govore brojni kritičari koji su dijelili anarhističke ideale. Octave Mirbeau, Charles Malato i Émile Pouget javno su kritizirali terorizam koji ne diferencira legitimne državne mete i anonimne ljude koji su se te večeri opušitali i zabavljali u kafiću (Merriman, 2016; 145). Više od toga smatrali su kako je Henry uništio razloge političke borbe i moralno srozao pokret.

6.2. Leon Czołgosz i atentat na predsjednika Williama McKinleya

Leon Czołgosz ustrijelio je predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Williama McKinleyja 6. rujna 1901. godine u Buffalu, New Yorku. Tijekom rukovanja sa sudionicima Panameričke izložbe, Czołgosz se približio svojoj meti te revolverom (koji je bio zamotan u bijeli rupčić) dva puta ustrijelio predsjednika McKinleyja (Parker, 1901; 86-87). Prvi metak odbio se od gumba na predsjednikovu kaputu, drugi metak završio je u abdomenu. Prije negoli je uspio ispaliti ostale metke atentator je svladan i uhićen, usprkos bijesnoj rulji koja je pokušala uzeti „pravdu“ u svoje ruke. Iako rana nije sama po sebi bila smrtonosna, predsjednik je nakon osam dana preminuo od infekcije. Razlog atentata bio je političke naravi. Czołgosz je proučavao anarhističku literaturu i aktivno pratio rad tadašnje prominentne figure anarhizma Emme Goldman. Iako izričito ne spominje „propagandu djelom“, Czołgosz je izabrao predsjednika McKinleyja kao simbola političke moći koja je omogućavala nepravdu spram radnika. Protiveći se svakom političkom vodstvu, bilo je logično da izabere upravo vrh državne moći. Jesu li posljedice atentata bile probitačne za anarhistički pokret u Sjedinjenim Američkim Državama? Može li se reći da je atentat inicirao dugo očekivanu pobunu protiv države? Izazvalo je pobunu, ali protiv samih anarhista. Javno mišljenje prema anarhistima kao političkoj skupini doživjelo je toliki animozitet da su se pojedini građani odlučili za vigilantizam. Građani su napadali anarhističke knjižare i objekte u kojima su se anarhisti regularno okupljali. Anarhistički saloni se zatvaraju, odbijaju im se dati licencije za otvaranje, a osvetom su se počeli voditi i policijski službenici.

Osim privatnih inicijativa protiv anarhista, američki Kongres prihvaća imigracijski zakon koji anarhistima zabranjuje ulazak u državu jer predstavljaju prijetnju za nacionalnu sigurnost svojom revolucionarnom ideologijom i terorističkom praksom. Zakon je prihvaćen pod nazivom Imigracijski akt iz 1903. godine koji zabranjuje ulazak stranim državljanima koji se proklamiraju kao anarhisti i njihovu deportaciju u vremenskom razdoblju od tri godine nakon njihova dolaska u zemlju. Imigracijski se zakon naknadno proširio tako što je sada obuhvaćao i pojedince koji su pripadali bilo kojoj anarhističkoj organizaciji ili kružoku, podržavali ili tiskali anarhističku literaturu. Drugim riječima, Czołgoszov atentat na predsjednika Williama McKinleyja polučio je samo negativne posljedice za anarhistički pokret, u očima javnosti oni su bili puke ubojice, dok je Kongres potaknut atentatom donio legislativne mjere koje su uvele strožu regulaciju pri ulasku

imigranata i anarhista u zemlju, nakon čega je pokret izgubio na svojoj organizaciji i dinamičnosti da bude glasnogovornik radničke klase.

6.3. Mateo Morall i neuspješni atentati na španjolskog kralja Alfonsa XIII.

Mateo Morall pokušao je u dva navrata ubiti španjolskog kralja Alfonsa XIII. smatrajući ga simbolom korupcije i nepravde. Prvi napad dogodio se u Parizu 31. svibnja 1905., bačene su dvije bombe na ceremonijalnu procesiju u kojoj su sudjelovali kralj Alfonso XIII. i predsjednik Loubet. Iako je eksplodirala samo jedna bomba, ozlijeđeno je sedamnaest ljudi dok su kralj i predsjednik ostali neozlijeđeni. Drugi, poznatiji napad dogodio se 31. svibnja 1906. godine u Madridu. Morral je s balkona hotela bacio bombu zamotanu u cvijeće na vjenčanu procesiju koja je pratila Alfonsa XIII. i njegovu suprugu, englesku princezu Victoriju Eugenu od Battenberga. Eksplozija je ubila dvadeset i tri osobe (petnaest vojnika i osam civila) i ranila stotinjak ljudi, dok je kraljevski par izbjegao ozljede. Već na prvi pogled posljedice su ovih napada katastrofalne, Morall u oba slučaja nije uspio usmrtiti intendiranu metu, već je prouzročio ozljede i smrti slučajnih prolaznika. Atentat je ubrzo postao globalno poznat, nalazio se na naslovnicama svih prominentnijih novina, ali unatoč tomu nije polučio probitačne rezultate u kontekstu „propagande djelom“. Djela koja je počinio Mateo Morall nisu potaknula revolucije na lokalnoj ni globalnoj razini. Njegovi napadi nisu ulili strah među aristokratske krugove jer su oba pokušaja atentata bila neuspješna, što više govori o neprofesionalnosti i nepromišljenosti terorističkih akcija koje su počinili anarhisti. Je li ovim činom porastao broj anarhista ili javna simpatija prema anarhistima? Zdravorazumsko, svakodnevno procjenjivanje terorističkih djela u moralnom ključu izrazito je negativno nastrojeno prema svakom ubijanju civila u ime političkih ideala, što nije iznimka ni u ovome slučaju.

6.4. Luigi Lucheni i atentat na austrijsku caricu Elizabetu

Posljednji slučaj koji ćemo podvrgnuti moralnoj procjeni odnosi se na jedan od najpoznatijih atentata počinjenih u Švicarskoj, državi koja je dugo vremena služila kao sigurno utočište za anarhiste. Nakon kratke vojne karijere i uzaludne potrage za zaposlenjem, Luigi Lucheni dolazi u doticaj s anarhističkom ideologijom i konceptom „propagande djelom“. Zbog čestog boravljenja u Ženevi, prva planirana meta atentata bio je princ Henrik od Orleansa, ali igrom slučaja princ je u to vrijeme bio u Parizu. Nedugo nakon toga novinski prilozima počeli su obavještavati o prisutnosti carice Elizabete u Ženevi. Dakle, Lucheni je imao zadani cilj i pristup meti jer je u to vrijeme odsjedao u Ženevi. Umjesto eksplozivnih naprava i vatrenog oružja, atentator je na obližnjoj tržnici kupio turpiju (nije imao dovoljno novaca za bodež) koju je naknadno naoštrio i postavio drvenu dršku radi lakšeg korištenja. Carica Elizabeta bila je na putu za ukrcaj na parobrod 10. rujna 1898. godine kada ju je Lucheni probo improviziranim bodežom. U općoj konfuziji carica i njezina pratnja (grofica Sztaray) bile su uvjerene kako je atentator samo fizički nasrnuo na nju jer nisu bili vidljivi tragovi krvi ili slični indikatori da je carica ozbiljno ozlijeđena. Carica se ukrkala na parobrod, kolabirala i naposljetku umrla od posljedica uboda u srce (Sinclair, 1988; 172-176).

Ispitivanje koje su proveli policijski službenici jasno pokazuju kako je Lucheni nekoliko dana pratio caricu kako bi pronašao najpogodniji trenutak za djelovanje. Štoviše, prema danim iskazima možemo zaključiti kako je Lucheni bio upoznat s praksom „propagande djelom“ (u nekoliko navrata spominje poznate anarhističke atentatore) i kako je izabrao upravo pripadnike aristokracije ne bi li proširio anarhističke ideje.¹⁴ U pismu Giuseppeu Turcu, uredniku liberalnih novina *Don Maurizio*, 11. rujna 1898. Lucheni protestira protiv toga da se razlozi njegova atentata svedu na urođene kriminalne karakteristike ili na socijalne uvjete koji su proizašli iz siromaštva. Za razliku od Moralla, Lucheni je zadržao razinu diskriminacije između opravdanih meta. Tijekom opisa atentata Lucheni je tvrdio da je prvo zakoračio ispod caričina kišobrana (za zaštitu od sunca) ne bi li provjerio njezin identitet jer je strahovao da ne ubije nevinu osobu. Što je s posljedicama atentata, jesu li one bile probitačne za anarhiste? Lucheni je zadobio veliku pozornost među medijima toga

---

¹⁴ Prijevod korespondencije koju je Lucheni slao i primao u pritvoru, kao i transkripte ispitivanja moguće je pronaći na <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/luigi-lucheni-kako-i-zasto-sam-ubio-caricu-sisi> (Pristupljeno 2. siječnja 2021.)

doba, što proporcionalno možemo smatrati da je generirao veliki strah među aristokratskim krugovima. Ujedno, u ispitivanju je vidljivo kako su policijski službenici bili uvjereni da postoji organizirana mreža anarhista koja je sudjelovala u atentatu, velik broj postavljenih pitanja bio je upravo o ljudima s kojima se Lucheni družio i imao kontakte. Tri pisma koja je primio od anarhističkih suboraca u pritvoru iskazivala su poštovanje i divljenje, sugerirajući kako je trenutak za revoluciju. Jedno pismo bilo je izrazito negativno nastrojeno zbog počinjenja atentata u borbi za radnička prava, smatrajući takva sredstva dugoročno beskorisnim. S druge strane, Luchenijev atentat izravno je utjecao na potrebu za organiziranjem prve međunarodne konferencije protiv anarhista koja je rezultirala boljom organizacijskom strukturom u praćenju, uhićivanju i deportiranju anarhista. Posljednja, ali možda i najvažnija stavka zašto Luchenijev napad nije izazvao revolucionarni ustanak jest percepcija javnosti spram carice Elizabete. Iako su anarhisti tvrdili da je carica simbol iskorištavanja radničke klase, javnost je caricu vidjela kao dobročiniteljicu, simbol milosrđa i humanosti što potvrđuje i velik odaziv javnosti na njezinu pogrebnu povorku.

7. Zaključak

Zadatak ovoga rada bio je potvrditi (ili opovrgnuti) dvije hipoteze koje smo početno odredili. U prvoj hipotezi tvrdili smo kako je anarhizam pogodan ideološki kandidat za terorizam jer u svojoj teoriji sadržava protudržavni element. Istaknimo kako naša tvrdnja nije bila da anarhizam nužno upućuje na terorizam (svaki anarhist nije terorist što je vidljivo u činjenici kako je terorizam bio sredstvo manjine u pokretu), već da u političkoj filozofiji sadržava tvrdnje koje upućuju na sukob s državom i argumentima za njezino ukidanje. Dokazni postupak za ovu tvrdnju bila je analiza djela teoretičara anarhizma i identificiranje protudržavnih elemenata u anarhističkoj ideologiji. Smatramo kako je svaki od analiziranih anarhističkih mislioca (Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunjin, Kropotkin) iskazao da je država inherentno štetna politička tvorevina i da je nužno njezino ukidanje, nasilnim ili mirnim putem. Naglasimo kako nijedan od navedenih autora nije ponudio identične argumente zašto je država štetna, ali svi dani argumenti ukazuju kako je anarhizam (u svojem negativnom određenju) usmjeren protiv države i svih političkih institucija. Ovakva se „demonizacija“ državnog aparata vrlo lako može pretvoriti u protudržavni terorizam, štoviše, vrlo se lako može moralno opravdati ako se državi kao vrhovnom neprijatelju „pripíše“ odgovornost za sva zla u društvu. Nadalje, u drugoj smo hipotezi tvrdili kako je anarhističko opravdanje terorizma utemeljeno isključivo na konzekvencijalističkim argumentima koji u svojoj inačici ne mogu zadovoljiti suvremene utilitarističke kriterije i moralna načela teorije pravednog rata. Kao potvrdu ove hipoteze prikazali smo da je koncept „propagande djelom“ baziran na konzekvencijalističkom opravdanju te kako ono ne može zadovoljiti normativne kriterije teorije pravednog rata kao što to mogu terorističke skupine koje se bore za samoodređenje. Ujedno, na prikazu šest terorističkih napada koje su počinili anarhisti pokazali smo kako su oni u utilitarističkoj procjeni bili više štetni za pokret, dovodeći pokret naposljetku do njegova kraha. Svaki od prikazanih slučajeva napada nije zadovoljio sve funkcije „propagande djelom“ te možemo zaključiti kako je anarhistički val terorizma bio taktički kontraproduktivan i moralno neopravdan.

Popis literature

Knjige

1. Baillargeon, N. (2013) *Order Without Power: An Introduction to Anarchism: History & Current Challenges*, Seven Stories Press, New York.
2. Bakunin, M. (1970) *God and State*, Dover Publications, New York.
3. Bakunin, M. (1971) The Program of the International Brotherhood u: Dolgoff, S. (ur) (1971) *Bakunin on Anarchy: Selected Works by Activist-Founder of World Anarchism*, Vintige Books, New York, 149-155.
4. Bakunjin, M. (1976) *Ispovijed*, NIP: Glas Slavonije, Osijek; prijevod Dragutin D. Malović.
5. Bakunjin, Mihail (1979) *Država i sloboda*, Globus, Zagreb; prijevod: Karmen Bašić, Petar Gljebov.
6. Bakunjin, M., Kropotkin, P. (2011) *Manifest Slavenima / Omladini*, DAF, Zagreb.
7. Berkman, A. (1995) Da li je anarhizam nasilje?, u: Strpić, M. (ur.) (2005) *Anarhizam i Nasilje: Zbornik*, d:p:k:m, 18-24.
8. Berlin, I. (2000) *Četiri eseja o slobodi*, Feral Tribune, Split; prijevod: Neven Petrović.
9. Berry, D. (2002) *A History of the French Anarchist Movement 1917-1945*, Greenwest Press, Westport.
10. Bilandžić, M. (2014) *Sjeme zla: Uvod u studije terorizma*, Despot Infinitus, Zagreb.
11. Bilandžić, M. (2019) *Nacionalna sigurnost: Prognoziranje Ugroza*, Despot Infinitus, Zagreb.
12. Bookchin, M. (1977) *The Spanish Anarchist: The Heroic Years 1868-193*, Harper Colphon Books, New York.
13. Brousse, P. (1887) Propaganda by the Deed, u: Graham, R. (ur.) (2005) *Anarchism: A Documentary History of Libertarian Ideas*, Black Rose Books, Montreal, 150-151.
14. Buckley, A. M. (2011) *Anarchism*, ABDO Publishing Company, North Mankato.
15. Buzar, S. (2020) *Realizam i teorija pravednog rata*, Nacionalan zajednica Crnogoraca Hrvatske / Disput, Zagreb.
16. Carlson, A. R. (1972) *Anarchism in Germany: Vol. I: The Early Movement*, The Scarecrow Press, New York.
17. Carter, A. (2019) *Politička teorija anarhizma*, DAF, Zagreb; prijevod: Biljana Romić.

18. Chaliand, G; Blin, A. (ur.) (2007) *The History of Terrorism: From Antiquity To Al Qaeda*, University of California Press, Berkley.
19. Cleyre, V. (2011) *Direktna Akcija*, DAF, Zagreb; prijevod: Biljana Romić.
20. Danzig, R.; Sageman, M.; Leighton, T.; Hough, L.; Yuki, H.; Kotani, R. i Hosford, Z. M. (2012). *Aum Shinrikyo: Insights Into How Terrorists Develop Biological and Chemical Weapons*, Center for a New American Security.
21. Driver, J. (2012). *Consequentialism*, Routledge -Taylor & Francis Group, London.
22. Gayraud, J. F.; Senat, D. (2008) *Terorizam*, Kulturno inforamtivni centar/ Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
23. Gelderloos, P. (2013) *Anarhija je moguća: Primjeri anarhije u praksi, Što čitaš?*, Zagreb; prijevod: Katica Stažić.
24. Godwin, W. (1842) *Enquiry Concerning Political Justice: and its Influence on Morals and Happiness*, London.
25. Goldman, E. (2019) *Nigdje kod kuće*, DAF, Zagreb; prijevod: Biljana Romić.
26. Gough Thomas, R. (2019) *William Godwin: A Political Life*, Pluto Press, London.
27. Guérin, D. (1970) *Anarchism: From Theory to Practice*, Monthly Review Press.
28. Halder, A. (2008) *Filozofijski Rječnik*, Naklada Jurčić, Zagreb; prijevod: Ante Sesar.
29. Harmon, C. C. (2002) *Terorizam danas*, Golden Marketing, Zagreb.
30. Harper, C. (2008) *Anarhija: Grafički vodič (2.izd.)*, Što čitaš?, Zagreb, prijevod: Marko Vuković.
31. Härter, K. (2012) *Legal Responses to Violent Political Crimes in 19th Century Central Europe*, u: Masferrer, A. (ur.) (2012) *Post 9/11 and the State of Permanent Legal Emergency Security and Human Rights in Countering Terrorism*, Springer, London.
32. Heinzen, K. (1881) *Murder and Liberty*, H. Lieber, Indianapolis.
33. Heywood, A. (2019) *Politika (4. izd.)*, MATE, Zagreb; prijevod: Miljenko Šimić
34. Hudiyana, J.; Muluk, M.; Milla, M. N.; Shadiqi, M. A. (2018) *The end justifies the terrorist means: Consequentialist moral processing, involvement in religious organisations, and support for terrorism*, u: Ariyanto, A. A.; Muluk, H.; Newcombe, P.; Piercy, F.P.; Poerwandari, E.K; Suradijono, S. H. R. (ur.) (2018) *Diversity In Unity: Perspectives From Psychology And Behavioral Sciences*, Routledge: Taylor & Francis Group, London, 621-628.

35. Kirinić, V. (ur.) (2003) *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb.
36. Klaić, B. (1986) *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
37. Knežević, R. (2012) *Anarhizam : historija i suvremenost anarhističke političke teorije*, Politička kultura, Zagreb.
38. Kovač, S. (2010) *Logika* (14. izd.), Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb.
39. Kropotkin, P. (1898) *Anarchism: its philosophy and ideal*, Free Society, San Francisco.
40. Kropotkin, P. (1984) *Anarhizam i moral*, Prosveta, Beograd; prijevod: Jugoslava Široka.
41. Kropotkin, P. (2009) *Anarhija*, Demetra, Zagreb; prijevod: Gabrijel Jurić
42. Kropotkin, P. (2019) *Anarchism, Anarchist Communism, and The State: Three Essays*, PM Press, Oakland.
43. Laqueur, W. (2001) *A History of Terrorism*, Routledge- Taylor & Francis.
44. Law, R. D. (2009) *Terrorism: A History*, Polity Press, Cambridge.
45. Law, R. D. (ur.) (2015) *The Routledge History of Terrorism*, Routledge, London.
46. Leopold, D. (2006), "The State and I: Max Stirner's Anarchism" u: Douglas Moggach (ur.), *The New Hegelians. Politics and Philosophy in the Hegelian School*, Cambridge: Cambridge University Press, 176–199.
47. Loadenthal, M. (2018) "Leftist Political Violence: From Terrorism to Social Protest," u: Valeri, R. M. i Borgeson K. (ur.) (2018) *Terrorism in America*, Routledge, 36-74.
48. Lucić, D. (2019) *Državni terorizam*, Despot Infinitus, Zagreb.
49. Lutz, J. M.; Lutz B. J. (2005) *Terrorism: Origins and Evolution*, Palgrave Macmillan, New York.
50. Marshall, P. (2008) *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*, Harper Perennial, London.
51. Mbah, S.; Igariewy, I.E. (1997) *African Anarchism: The History of a Movement*, Sharp Press, Tucson.
52. McLaughlin, P. (2007) *Anarchism and Authority: A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*, Ashgate, Hampshire.
53. Meltzer, A. (1996) *Anarchism Arguments for & Against*, AK Press, Edinburgh.
54. Merriman, J. (2016) *The Dynamite Club: How a Bombing in Fin-de-Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror*, Yale University Press, New Haven.

55. Miller, S. (2009) *Terrorism and Counter-Terrorism: Ethics and Liberal Democracy*, Blackwell Publishing, Oxford.
56. Morozov, N. (2007) *Značenje političkih ubistava / Teroristička borba*, Zluradi Paradi, Beograd.
57. Most, J. (1978) *The Science of Revolutionary Warfare*, Desert Publications, El Dorado.
58. Mounier, E. (2019). *Rasprave o personalizmu*, ALFA, Zagreb; prijevod: Ana Buljan, Marko Gregurić, Božidar Petrač.
59. Nettleau, M. (2000) *Povijest anarhizma*, DAF, Zagreb; prijevod: Biljana Romić.
60. Pejić, L. (2016) *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: Fragmenti subverzije*, DAF, Zagreb.
61. Pernicone, N. (1993) *Italian Anarchism 1864-1892*, Princeton University Press, Princeton.
62. Primorac, I. (2006) *Etika na djelu*, KruZak, Zagreb.
63. Primoratz, I. (ur.) (2004) *Terrorism: The Philosophical Issues*, Palgrave Macmillan, Hampshire.
64. Proudhon, P. J. (1982) *Što je vlasništvo i drugi spisi*, Globus, Zagreb; prijevod: Sofija Knežević, Marijan Hanžeković, Jasna Tkalec.
65. Ravachol, (2015) *Ravachol's Forbidden Speech/ My Principles*, u Abidor, M. (ur.) (2015) *Death to Bourgeois society: The Propagandists of the Deed*, PM Press, Oakland, 17-25.
66. Reader, I. (1996) *A Poisonous Cocktail? Aum Shinrikyô's Path to Violence*, NIAS Press, Copenhagen.
67. Reader, I. (2000). *Religious Violence in Contemporary Japan: The Case of Aum Shinrikyo*, University of Hawaii Press.
68. Scalapino, R.; Yu, G. T., (1961) *The Chinese Anarchist Movement*, Center for Chinese Studies, Berkley.
69. Schmidt, M. (2013) *Cartography of Revolutionary Anarchism*, AK Press, Oakland.
70. Sekelj, L. (1987) *O anarhizmu*, Istraživačko- izdavački centar SSO Srbije, Novi Beograd.
71. Sinclair, A. (1998) *Death by Fame: A Life of Elisabeth, Empress of Austria*, St. Martin's Press, New York.
72. Spaaij, R. (2012) *Understanding Lone Wolf Terrorism: Global Patterns, Motivations and Prevention*, Springer, London.
73. Steinhoff, U. (2007) *On the Ethics of War and Terrorism*, Oxford University Press, Oxford.
74. Stirner, M. (1976) *Jedini i njegovo vlasništvo*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb; prijevod: Mirjana Wist.

75. Škarić, I. (2011) *Argumentacija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
76. Townsend, C. (2003) *Terrorism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
77. Vaillant, A. (2015) The Interrogation of Vaillant /Vaillant's Courtroom Speech , u Abidor, M. (ur.) (2015) *Death to Bourgeois society: The Propagandists of the Deed*, PM Press, Oakland, 43-52.
78. Valls, A. (2000) Can Terrorism Be Justified?, u: Valls, A. (ur.) *Ethics in International Affairs. Theories and Cases*, Rowman and Littlefield Publishers Inc., Lanham MD, 65-79.
79. Waltzer, M. (2010) *Pravedni i Nepravedni Ratovi*, Glasnik, Beograd.
80. Ward, C. (2004) *Anarchism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
81. Wilkins, B. T. (1992) *Terrorism and Collective Responsibility*, Routledge, London.
82. Wilkinson, P. (2002) *Terorizam protiv demokracije: odgovor liberalne države*, Golden Marketing, Zagreb, prijevod: Srećko Premec.
83. Wolff, R. P. (1998) *In Defense of Anarchism*, University of California Press, Berkley.
84. Young, R. (2004) Politički terorizam kao oružje onih koji nemaju političku moć, u: Coady, T. i O'Keefe, M. (2004) *Terorizam i pravednost*, Kruzak, Zagreb; prijevod: Neven Petrović.

Znanstveni časopisi

1. Altena, B.(2016) Anarchism as a Social Movement 1870–1940, *Sozial Geschichte Online* 18, 15–62
2. Aydinli, E. (2008) Before Jihadists There Were Anarchists: A Failed Case of Transnational Violence, *Studies in Conflict & Terrorism*, 31:10, 903-923.
3. Barton, M. S. (2015) The Global War on Anarchism: The United States and International Anarchist Terrorism, 1898–1904, *Diplomatic History*, Vol. 39, No. 2, 303-330.
4. Berčić, B. (2008) Utilitarizam, *Filozofska Istraživanja*, 110, God. 28, Sv.2, 363–377.
5. Bessner, D. & Stauch, M. (2010): Karl Heinzen and the Intellectual Origins of Modern Terror, *Terrorism and Political Violence*, 22:2, 143-176.
6. Borum, R. & Tilby C. (2005): Anarchist Direct Actions: A Challenge for Law Enforcement, *Studies in Conflict & Terrorism*, 28:3, 201-223.

7. Busch, F. X. (1955) The Haymarket Riot and the Trial of the Anarchists, *Journal of the Illinois State Historical Society* (1908-1984), Vol. 48, No. 3, 247-270.
8. Buzar, S. (2015) Teorija pravednoga rata sv. Tome Akvinskoga, *Obnovljeni život* 70 (3), 305–316.
9. Casanova, J. (2005) Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism, *International Labor and Working-Class History*, No. 67, Class and the Politics of Identity, 79-99.
10. Cekić, N. (2018) Utilitarizam: moralni kriterij i/ili procedura odlučivanja?, *Filozofska Istraživanja*, 150, God. 38, Sv. 2, 339–359.
11. Cesare Lombroso, C. (1891) Illustrative Studies In Criminal Anthropology. III. The Physiognomy Of The Anarchists, *The Monist*, Vol. 1, No. 3, 336-343.
12. Claeys, G (1986) William Godwin's Critique of Democracy and Republicanism and its Sources, *History of European Ideas*, Volume 7 (3), 235-269.
13. Dagger, R. (2000) Philosophical Anarchism And Its Fallacies: A Review Essay, *Law and Philosophy* 19: 391–406.
14. De Ridder, W. (2008) Max Stirner, Hegel and the Young Hegelians: A reassessment, *History of European Ideas* 34, 285–297.
15. Esenwein, G. (2008) Comments on James L. Gelvin's "Al-Qaeda and Anarchism: A Historian's Reply to Terrorology", *Terrorism and Political Violence*, 20:4, 597-600.
16. Ferguson, K. E. (1983) Toward a new Anarchism, *Crime, Law and Social Change*, Volume 7 (1), 1983.
17. Fine, Sidney (1955) Anarchism and the Assassination of McKinley, *The American Historical Review*, Vol. 60, No. 4, 777-799.
18. Fleming, M. (1980): Propaganda by the deed: Terrorism and anarchist theory in late nineteenth century Europe, *Terrorism*, 4:1-4, 1-23.
19. Garrison, A.H. (2003) Terrorism: The Nature of its History, *Criminal Justice Studies*, Vol. 16(1), 39–52.
20. Gelvin, J. L. (2008) Al-Qaeda and Anarchism: A Historian's Reply to Terrorology, *Terrorism and Political Violence*, 20:4, 563-581.
21. George, W. H. (1922) Proudhon and Economic Federalism, *Journal of Political Economy*, Vol. 30 (4), 531-542.
22. Goertzel, T. (1988) The Ethics of Terrorism and Revolution, *Terrorism*, Volume 11, 1-12.

23. Grande, J. (2010) Nineteenth-Century London in William Godwin's Diary, *Journal of Victorian Culture*, 15:2, 201-211,
24. Hare, R. M. (1979) On terrorism, *The Journal of Value Inquiry*, Volume 13, Issue 4, 241-249.
25. Harvey, A. D. (1993) Research note: Johann most in prison -three unpublished petitions, *Terrorism and Political Violence*, 5:4, 336-345.
26. Hoffman, R. (1967) Marx and Proudhon- A Reappraisal of Their Relationship, *Historian Volume 29* (3), 409-430.
27. Holbrook, D. (1977) A Philosopher for Today - Max Stirner's Egoistical Nihilism, *New Blackfriars* Volume 58, 382-390.
28. Hughes, C. W. (1998) Japan's Aum Shinrikyo, the changing nature of terrorism, and the post-cold war security agenda, *Pacifica Review: Peace, Security & Global Change*, 10:1, 39-60.
29. Jensen, R. B. (1981) The International Anti-Anarchist Conference of 1898 and the Origins of Interpol, *Journal of Contemporary History*, Vol. 16, No. 2, 323-347.
30. Jensen, R. B. (2001a) The United States, International Policing and the War against Anarchist Terrorism, 1900-1914, *Terrorism and Political Violence*, 13:1, 15-46.
31. Jensen, R. B. (2001b) Criminal Anthropology and Anarchist Terrorism in Spain and Italy, *Mediterranean Historical Review*, 16:2, 31-44.
32. Jensen, R. B. (2004): Daggers, Rifles and Dynamite: Anarchist Terrorism in Nineteenth Century Europe, *Terrorism and Political Violence*, 16:1, 116-153.
33. Jensen, R. B. (2008) Nineteenth Century Anarchist Terrorism: How Comparable to the Terrorism of al-Qaeda?, *Terrorism and Political Violence*, 20:4, 589-596.
34. Jensen, R. B. (2009): The International Campaign Against Anarchist Terrorism, 1880–1930s, *Terrorism and Political Violence*, 21:1, 89-109.
35. Jensen, R. B. (2014) The Pre-1914 Anarchist “Lone Wolf”: Terrorist and Governmental Responses, *Terrorism and Political Violence*, 26:1, 86-94.
36. Jensen, R. B. (2015): Anarchist Terrorism and Global Diasporas, 1878–1914, *Terrorism and Political Violence*, 27:3, 441-453.
37. Jensen, R. B. (2018): The 1904 Assassination of Governor General Bobrikov: Tyrannicide, Anarchism, and the Expanding Scope of “Terrorism”, *Terrorism and Political Violence*, 30:5, 828-843.

38. Kassel, W. (2009): Terrorism and the International Anarchist Movement of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries, *Studies in Conflict & Terrorism*, 32:3, 237-252.
39. Khatchadourian, H. (1988) Terrorism and Morality, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 5, No. 2, 131- 145.
40. Lamb, R. (2009) Was William Godwin a Utilitarian?, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 70 (1) 119-141.
41. Le Vine, V.T. (1997) On the victims of terrorism and their innocence, *Terrorism and Political Violence*, 9:3, 55-62.
42. Lerner, M. (1970) Anarchism and the American Counter-Culture, *Government and Opposition* Volume 5 issue 4, 194-214.
43. Levy, C. (1998) Charisma and social movements- Errico Malatesta and Italian anarchism, *Modern Italy*, Vol. 3 (2), 205-217.
44. Levy, C. (2004) Anarchism, Internationalism and Nationalism in Europe 1860-1939, *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 50 (3), 330-342.
45. Levy, C. (2011) Anarchism and cosmopolitanism, *Journal of Political Ideologies*, 16:3, 265-278.
46. Marone, F. (2015) The rise of insurrectionary anarchist terrorism in Italy, *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 8:3, 194-214.
47. Maura, J. R. (1968) Terrorism in Barcelona and Its Impact on Spanish Politics 1904-1909, *Past & Present*, No. 41, 130-183.
48. Miller, M. A. (2008) Ordinary Terrorism in Historical Perspective, *Journal for the Study of Radicalism*, Vol. 2 (1), 125-154
49. Mintz, F. (1984) Anarhizam jučer i anarhizam danas, *Revija za sociologiju*, Vol. XIV 1-2, 109-120.
50. Muir, A. M. (1999). Terrorism and Weapons of Mass Destruction: The Case of Aum Shinrikyo, *Studies in Conflict & Terrorism*, 22,79–91.
51. Nathanson, S. (2006) Terrorism, Supreme Emergency, and Noncombatant Immunity: Walzer's Ethics of War, *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* 55, 3-25.
52. Newman, S. (2002) Max Stirner and the Politics of Posthumanism, *Contemporary Political Theory* (1), 221-238.

53. Newman, S. (2017): Ownness created a new freedom: Max Stirner's alternative concept of liberty, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 1-20.
54. Nielsen, K. (2003) On the Moral Justifiability of Terrorism (State and Otherwise), *Osgoode Hall Law Journal*, Vol. 41, Number 2/3, 427-444.
55. Osgood, H. L. (1889) Scientific Anarchism, *Political Science Quarterly*, Vol. 4 (1), 1-36.
56. Parker T. & Sitter N. (2015): The Four Horsemen of Terrorism: It's Not Waves, It's Strains, *Terrorism and Political Violence*, Volume 28, Issue 2, 197-216.
57. Parker, L. (1901) The Trial of the Anarchist Murderer Czolgosz, *The Yale Law Journal*, Vol. 11, No. 2, 80-94.
58. Primorac, I. (1997). Morality of Terrorism, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 14, 3, 221- 232.
59. Primorac, I. (2007) Suvremeni terorizam kao filozofska tema, *Polemos*, 10 (1), 11-26.
60. Reichert, W. O. (1967) Proudhon and Kropotkin on Church and State, *Journal of Church and State*, Vol. 9 (1), 87-100.
61. Shaya, G. (2010) How To Make An Anarchist-Terrorist: An Essay On The Political Imaginary In Fin-De-Siècle France, *Journal of Social History*, Vol. 44, No. 2, The Arts In Place, 521-543.
62. Sprague Allen, B. (1918) The Reaction against William Godwin, *Modern Philology*, Vol. 16, No. 5, 225-243.
63. Springer, A. (1979) Terrorism and Anarchy: Late 19th-Century Images of a Political Phenomenon in France, *Art Journal*, Vol. 38 (4), 261-266
64. Thorup, M. (2008) The Anarchist and the Partisan—Two Types of Terror in the History of Irregular Warfare, *Terrorism and Political Violence*, 20:3, 333-355.
65. Tsuzuki, C. (1970) Anarchism in Japan, *Government and Opposition*, Volume 5 issue 4, 501-522.
66. Turcato, D. (2007) Italian Anarchism as a Transnational Movement 1885–1915, *International Review of Social History*, Vol. 52 (3), 407-444.
67. Turcato, D. (2009) European Anarchism in the 1890s: Why Labor Matters in Categorizing Anarchism, *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society* , Volume 12, 451–466.
68. Van Gistere, G. (1989) Anarchism and the French Revolution, *History of European Ideas*, Vol.11 (1-6), 3-9.
69. Voegelin, E. (1946) Bakunin's Confession, *The Journal of Politics*, Vol. 8, No. 1, 24-43.

70. Walter, N. (1970) Anarchism in Print- Yesterday and Today, *Government and Opposition*, Vol. 5 (4), 523-540
71. Waltzer, M (2006) Terrorism and Just War, *Philosophia*, 34, 3–12.
72. Wellman, C. (1979) On Terrorism Itself, *The Journal of Value Inquiry*, Vol.13 (4), 250-258.
73. Wilkins, B. T. (1987) Terrorism and Consequentialism, *The Journal of Value Inquiry*, 21, 141-151.
74. Zarakol, A. (2011) What makes terrorism modern? Terrorism, legitimacy, and the international system, *Review of International Studies*, Volume 37, Issue 05, 2311 – 2336.

Internetski izvori

1. Global Terrorism Database

-Ukupan broj anarhističkih napada u periodu od 1978. do 2018. godine:

<https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?expanded=yes&search=anarchist&ob=GT&DID&od=desc&page=1&count=100#results-table> (Pristupljeno 1.12.2020)

-Jedini slučaj uspješnog atentata od strane anarhizma u novije vrijeme dogodio se 21. veljače 2015.:

<https://www.start.umd.edu/gtd/search/IncidentSummary.aspx?gtdid=201502210100>
(Pristupljeno 1.12.2020)

-Neformalna Anarhistička Federacija (FAI- Federazione Anarchica Informale) pokušala je 7. svibnja 2015. godine u Genovi ubiti glavnog inženjera nuklearnog pogona:

<https://www.start.umd.edu/gtd/search/IncidentSummary.aspx?gtdid=201205070011>
(Pristupljeno 1.12.2020)

2. Kaczynski, T. (2006) *Industrijsko društvo i njegova budućnost*, Za anarhiju/ blok 45, Beograd; prijevod: Aleksa Golijanin. Preuzeto sa: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/theodore-kaczynski-industrijsko-drustvo-i-njegova-buducnost>
(Pristupljeno 1.12.2020)

3. Lucheni, L. (2012) *Kako i zašto sam ubio caricu Sisi*, prijevod Erika Preden. Preuzeto sa: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/luigi-lucheni-kako-i-zasto-sam-ubio-caricu-sisi> (pristupljeno: 27.12. 2020)
4. Nečajev, S. (1871) *Katehizam Revolucionara*, Anarhistička Biblioteka, preuzeto sa: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/sergej-necajev-katehizam-revolucionara> (pristupljeno: 15. 12. 2020.)
5. Robespierre, M. (1794) *On the Moral and Political Principles of Domestic Policy*, preuzeto sa: <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/robespierre-terror.asp> (pristupljeno: 20.11.2020.)

Karlo Seke

OSOBNE INFORMACIJE

 Frana Galovića 10, 10361, Zagreb

 00385 91 5400988

 seke.karlo@gmail.com

OBRAZOVANJE

2019–danas

Diplomski sveučilišni studij međunarodnih odnosa i diplomacije na Fakultetu međunarodnih odnosa i diplomacije, Međunarodno sveučilište Libertas.

2017–2019

Diplomski sveučilišni studij filozofije na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

2013–2017

Prediplomski sveučilišni studij filozofije na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

RADNO ISKUSTVO

1/6/2019–2020

Glavni i odgovorni urednik na portalu *mimladi.hr*, zadužen za koordinaciju rada uredništva i redakcije portala.

2019–1/6/2019

Urednik na portalu *mimladi.hr*, zadužen za unos, ispravljanje i uređivanje tekstova u CMS sustavu.

2019-1/9/2019

Sudjelovao kao suradnik u istraživanju strukture, motivacije i iskustava studenata Fakulteta filozofije i religijskih znanosti u Zagrebu. Radio na poslovima anketiranja i unosa podataka u bazu.

2017–2018

Predstavnik studenata na fakultetskom vijeću Fakulteta filozofije i religijskih znanosti.

OSOBNJE VJEŠTINE

Materinski jezik Hrvatski jezik

Ostali jezici	RAZUMIJEVANJE		GOVOR		PISANJE
	Slušanje	Čitanje	Govorna interakcija	Govorna produkcija	
engleski	C2	C2	C2	C2	C1
kineski	A1	A1	A1	A1	A1

Stupnjevi: A1 i A2: Početnik - B1 i B2: Samostalni korisnik - C1 i C2: Iskusni korisnik
Zajednički europski referentni okvir za jezike

Studentska izlaganja

- Studentski simpozij „Medicina u Bioetici“, održan 19. travnja 2018. godine na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti, u Zagrebu. Naslov izlaganja: Liječnici protiv bioetike.
- Znanstveni skup u čast Stjepana Zimmermanna, održan 28. travnja 2018 u Virovitici. Naslov izlaganja: Zimmermanova teza o nacionalnoj filozofiji.
- Interdisciplinarni riječki kongres pod nazivom „Znanost i religija“ održan 8. – 9. studenog 2018. u Rijeci. Naslov izlaganja: Treba li društvo zaštititi od znanosti? Paul Feyerabend i scijentizam
- Studentski simpozij „Rast desnog populizma zapadnom svijetu i nove perspektive za ljevicu“, održan 13. – 14. prosinca 2018. godina, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Naslov izlaganja: Julius Evola- novi idol alternativne desnice?

Objavljeni radovi

- Treba li društvo zaštititi od znanosti? Paul K. Feyerabend i kritika scijentizma objavljeno u: KRITIKA I, br. 1-2, 2018.-2019., str. 326-348.
- Anto Gavrić i Marina Novina (ur.), Aktualnost srednjovjekovne filozofije: Tomo Vereš kao inspiracija: Zbornik radova (recenzija) u: Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti, Vol. 74. No. 5., 2019.
- Stipe Buzar. Realizam i teorija pravednog rata (recenzija) u: Međunarodne studije, Vol. XIX No. 1-2, 2019.

Digitalna kompetencija

Dobro poznavanje rada na Microsoft Office (Word, Excel, Power Point), uz Adobe PhotoShop.

DODATNE INFORMACIJE

Priznanja i nagrade

Dodijeljene su mu dvije stipendije za izvrsnost od Sveučilišta u Zagrebu, (2017./2018)
Priznanje za najbolji diplomski rad u akademskoj godini 2018./2019.